

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології

На правах рукопису

ДЕМЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
ОСОБИСТІСНО-ЕМОЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ, БАТЬКИ ЯКИХ
РОЗЛУЧИЛИСЯ

Спеціальність 053 Психологія
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
д. політичних наук, проф.
Агарков О.А.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 10

засідання кафедри психології

від 15.01 2024 р.

Завідувач кафедри

() Людмила ПРИСНЯКОВА

Нормоконтроль

() Наталія СЕРГІЄНКО

Дніпро, 2024

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
психології
(назва кафедри)

Людмила ПРИСНЯКОВА

12.02.2024

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

ДЕМЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

- (прізвище, ім'я, по батькові здобувача виду освіти)
1. Тема роботи Особистісно-емоційні особливості дітей, батьки яких розлучилися
2. Науковий керівник Агарков Олег Анатолійович, доктор політичних наук, професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)
3. Строк подання роботи на кафедру 12.02.2024
4. Мета кваліфікаційної роботи виявлення наслідків стресової ситуації у дітей дошкільного віку (4-6 років) із раннім дитячим аутизмом.
5. Завдання випускної кваліфікаційної роботи
- дати визначення основних понять дослідження,
 - проаналізувати реакцію на стрес у дітей старшого дошкільного віку без психічних відхилень.

3. описати реакцію на стрес дітей із розладами спектру аутизму,
4. сформувати програму дослідження,
5. здійснити вибір референтної групи та провести і проаналізувати пілотажний експеримент,
6. описати формуючий етап експерименту
7. провести на проаналізувати формуючий експеримент,
8. описати результати діагностики дітей після проведення формуючого експерименту,
9. здійснити підтвердження гіпотез методами математичної статистики

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	Жовтень 2023 р.	виконано
2.	I Розділ	Листопад 2023 р.	виконано
3.	II Розділ	Грудень 2023 р.	виконано
4.	III Розділ	Січень 2024 р.	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий 2024р.	виконано

Науковий керівник

(підпис)

Олег АГАРКОВ

Здобувач вищої освіти

(підпис)

Олексій ДЕМЧЕНКО

Дата видавання завдання 16 . 09 . 2023

АНОТАЦІЯ

Тема магістерської має значну актуальність у сучасному суспільстві з причин динамічних змін в сімейних структурах. Розлучення батьків є серйозним стресом для дітей та може впливати на їхні емоційний та особистісний розвиток.

За останні десятиліття спостерігається зростання кількості розлучень. Це створює необхідність вивчення впливу розлучення на дітей і розуміння їхньої емоційної реакції. Розлучення може викликати у дітей стрес, тривожність, депресію та інші психологічні проблеми. Дослідження цих аспектів може привести до розроблення ефективних стратегій психологічної підтримки для дітей.

Розлучення може впливати на соціальні навички та взаємодію дітей з оточуючими. Розуміння цього аспекту може сприяти розробці програм для розвитку соціальних компетенцій. Дослідження взаємодії з обома батьками, навіть після розлучення, може розкрити, як вони впливають на формування особистості дитини та її емоційний стан.

Вивчення особливостей дітей, батьки яких розлучилися, може допомогти у визначенні необхідних інтервенцій та програм психосоціальної підтримки для забезпечення нормального розвитку дітей у таких сім'ях.

Тема магістерської є важливою і актуальною для розуміння впливу розлучення на психологічний стан та розвитку дітей. Вивчення цієї теми може сприяти розробці імплементованих підходів до підтримки дітей у ситуації розлучення батьків.

У зв'язку з сучасним соціокультурним контекстом та зростаючою кількістю розлучень, особливо у структурах сім'ї, виникає нагальна потреба в розумінні впливу цього явища на психічне та емоційне становище дітей. Розлучення батьків може спричиняти виникнення різноманітних факторів, таких як стрес, тривожність, депресія та зміни в соціальній адаптації дітей. Ці негативні впливи можуть мати далекосяжні наслідки для формування особистісно-емоційних аспектів дитячого розвитку.

Основні аспекти проблеми включають аналіз різних факторів, таких як вік дитини, стадія розвитку, конфліктність розлучення батьків та взаємодія батьків у процесі розлучення. Наявність об'єктивних та суб'єктивних вимірів цих факторів вимагає ретельного наукового дослідження та систематичного аналізу для визначення точних механізмів впливу розлучення на психологічну і психосоціальний добробут дітей.

Це дослідження спрямоване на висвітлення комплексу проблем та причин, пов'язаних із відчуттям дітьми втрати та зміни статусу родини через розлучення батьків. Також, магістерська спрямована на визначення можливих шляхи психологічної підтримки та інтервенції, які сприяють оптимальному адаптаційному процесу дитини в умовах розлучення.

Об'єкт дослідження: особистісно-емоційні особливості дітей.

Предмет дослідження: вплив розлучення батьків на особистісно-емоційний розвиток дітей.

Мета дослідження: проаналізувати вплив розлучення батьків на формування особистісно-емоційних особливостей дітей.

Завдання:

1. описати вплив сім'ї на формування психіки дітей;
2. розкрити сутність розлучення як соціально-психологічного явища;
3. виявити психологічні особливості дітей батьки, яких знаходяться у розлученні;
4. описати організацію та методи дослідження;
5. проаналізувати результати емпіричного дослідження;
6. описати мету, принципи, критерії ефективності психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися;
7. розкрити специфіку елементів психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися. Для реалізації зазначених завдань використовувалися такі методи:

1. Тестування (для діагностики характеру дитячо-батьківських відносин та виразності негативних особистісно – емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей).

2. Методи математико-статистичної обробки даних, а саме частотний аналіз, кореляційний (критерій Спірмена) та порівняльний (критерій U Манна – Уїтні) аналізи.

У межах тестування застосовувалися такі методики:

1. Тест «Емоційне ставлення до сім'ї»;

2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості;

3. Опитувальник «Підлітки про батьків»;

4. Методика «Незавершені пропозиції»;

5. «Психологічна автобіографія».

Наукова новизна дослідження полягає у створенні психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися

Теоретична значущість роботи полягає у тому, що отримані результати спрямовані на розширення розуміння процесів формування особистості та емоційного розвитку дітей у контексті сімейного кризового періоду. Дослідження надає важливі висновки щодо психологічних механізмів впливу розлучення на психічне здоров'я та соціальну адаптацію дітей.

Аналіз теоретичних підходів до вивчення цієї проблеми дозволив визначити ключові аспекти впливу розлучення на розвиток особистості, враховуючи різноманітні фактори, такі як психологічний стрес, втрата стабільності та зміни в соціальних ролях. Таке теоретичне обґрунтування допоможе вдосконалити існуючі моделі розуміння впливу сімейних криз на психологічний розвиток дітей.

Практична значущість роботи полягає у тому, що результати дослідження дозволяють розробити і впровадити ефективні психологічні стратегії для мінімізації негативних наслідків та сприяння оптимальному розвитку дітей в умовах розлучення.

Практична значущість дослідження полягає також у можливості створення рекомендацій для фахівців з психології, які працюють з сім'ями в кризових ситуаціях. Отримані результати можуть стати основою для розробки програм та інтервенцій, спрямованих на поліпшення якості життя дітей, що переживають розлучення батьків.

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку посилань.

ABSTRACT

The subject of the master's degree has significant relevance in modern society due to dynamic changes in family structures. Parental divorce is a serious stressor for children and can affect their emotional and personal development.

In recent decades, there has been an increase in the number of divorces. This creates the need to study the impact of divorce on children and understand their emotional reactions. Divorce can cause stress, anxiety, depression and other psychological problems in children. Researching these aspects can lead to the development of effective psychological support strategies for children.

Divorce can affect children's social skills and interactions with others. Understanding this aspect can contribute to the development of programs for the development of social competences. A study of interaction with both parents, even after divorce, can reveal how they influence the formation of the child's personality and emotional state.

Studying the characteristics of children whose parents are divorced can help in determining the necessary interventions and psychosocial support programs to ensure the normal development of children in such families.

The topic of the master's degree is important and relevant for understanding the impact of divorce on the psychological state and development of children. The study of this topic can contribute to the development of implemented approaches to support children in the situation of parental divorce.

In connection with the modern socio-cultural context and the growing number of divorces, especially in family structures, there is an urgent need to understand the impact of this phenomenon on the mental and emotional state of children. Parental divorce can cause a variety of factors, such as stress, anxiety, depression, and changes in children's social adjustment. These negative influences can have far-reaching consequences for the formation of personal and emotional aspects of children's development.

The main aspects of the problem include the analysis of various factors, such as the age of the child, the stage of development, the conflict of the parents' divorce, and the interaction of the parents during the divorce process. The existence of objective and subjective dimensions of these factors requires careful scientific research and systematic analysis to determine the exact mechanisms of the impact of divorce on the psychological and psychosocial well-being of children.

This study is aimed at elucidating a complex of problems and reasons associated with children's sense of loss and change in family status due to parental divorce. Also, the master's degree is aimed at determining possible ways of psychological support and intervention, which contribute to the optimal adaptation process of a child in conditions of divorce.

Object of research: personal and emotional characteristics of children.

The subject of the study: the impact of parental divorce on the personal and emotional development of children.

The purpose of the study: to analyze the impact of parental divorce on the formation of children's personal and emotional characteristics.

Task:

1. describe the influence of the family on the formation of children's psyche;
2. to reveal the essence of divorce as a socio-psychological phenomenon;
3. to reveal the psychological characteristics of children whose parents are divorced;
4. describe the organization and research methods;
5. analyze the results of empirical research;
6. describe the purpose, principles, and effectiveness criteria of the psychological program for children whose parents are divorced;
7. to reveal the specifics of the elements of the psychological program for children whose parents have divorced.

The following methods were used to implement these tasks:

1. Testing (to diagnose the nature of child-parent relations and expressiveness of negative personal-emotional features of children of divorced parents and children from single-parent families).
2. Methods of mathematical and statistical data processing, namely frequency analysis, correlation (Spearman test) and comparative (Mann-Whitney U test) analyses.

The following methods were used in the testing:

1. Test "Emotional attitude to the family";
2. Shortened multivariate questionnaire for personality research;
3. Questionnaire "Teenagers about parents";
4. Method "Unfinished proposals";
5. "Psychological autobiography."

The scientific novelty of the study is the creation of a psychological program for children whose parents have divorced

The theoretical significance of the work lies in the fact that the obtained results are aimed at expanding the understanding of the processes of personality formation and emotional development of children in the context of a family crisis period. The study provides important conclusions regarding the psychological mechanisms of the impact of divorce on the mental health and social adaptation of children.

The analysis of theoretical approaches to the study of this problem made it possible to determine the key aspects of the impact of divorce on personality development, taking into account various factors, such as psychological stress, loss of stability and changes in social roles. Such a theoretical justification will help to improve the existing models of understanding the impact of family crises on the psychological development of children.

The practical significance of the work lies in the fact that the research results make it possible to develop and implement effective psychological strategies to minimize the negative consequences and promote the optimal development of children in conditions of divorce.

The practical significance of the study also lies in the possibility of creating recommendations for psychology specialists who work with families in crisis

situations. The obtained results can become the basis for the development of programs and interventions aimed at improving the quality of life of children experiencing parental divorce.

The master's thesis consists of an introduction, three sections, conclusions, and a list of references.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНО-ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ...	16
1.1 Вплив сім'ї на формування психіки дітей.....	16
1.2 Розлучення як соціально-психологічне явище.....	25
1.3 Психологічні особливості дітей батьки, яких знаходяться у розлученні.....	31
Висновки по розділу 1.....	50
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО – ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ....	60
2.1 Організація та методи дослідження.....	60
2.2 Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	65
Висновки по розділу 2.....	92
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ДЛЯ ДІТЕЙ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧИЛИСЯ.....	101
3.1. Мета, принципи, критерії ефективності психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися.....	101
3.2. Елементи психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися.....	103
Висновки по розділу 3.....	115
ВИСНОВКИ.....	119
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	137

ВСТУП

Тема магістерської має значну актуальність у сучасному суспільстві з причин динамічних змін в сімейних структурах. Розлучення батьків є серйозним стресом для дітей та може впливати на їхні емоційний та особистісний розвиток.

За останні десятиліття спостерігається зростання кількості розлучень. Це створює необхідність вивчення впливу розлучення на дітей і розуміння їхньої емоційної реакції. Розлучення може викликати у дітей стрес, тривожність, депресію та інші психологічні проблеми. Дослідження цих аспектів може привести до розроблення ефективних стратегій психологічної підтримки для дітей.

Розлучення може впливати на соціальні навички та взаємодію дітей з оточуючими. Розуміння цього аспекту може сприяти розробці програм для розвитку соціальних компетенцій. Дослідження взаємодії з обома батьками, навіть після розлучення, може розкрити, як вони впливають на формування особистості дитини та її емоційний стан.

Вивчення особливостей дітей, батьки яких розлучилися, може допомогти у визначенні необхідних інтервенцій та програм психосоціальної підтримки для забезпечення нормального розвитку дітей у таких сім'ях.

Тема магістерської є важливою і актуальною для розуміння впливу розлучення на психологічний стан та розвитку дітей. Вивчення цієї теми може сприяти розробці імплементованих підходів до підтримки дітей у ситуації розлучення батьків.

У зв'язку з сучасним соціокультурним контекстом та зростаючою кількістю розлучень, особливо у структурах сім'ї, виникає нагальна потреба в розумінні впливу цього явища на психічне та емоційне становище дітей. Розлучення батьків може спричиняти виникнення різноманітних факторів, таких як стрес, тривожність, депресія та зміни в соціальній адаптації дітей. Ці

негативні впливи можуть мати далекосяжні наслідки для формування особистісно-емоційних аспектів дитячого розвитку.

Основні аспекти проблеми включають аналіз різних факторів, таких як вік дитини, стадія розвитку, конфліктність розлучення батьків та взаємодія батьків у процесі розлучення. Наявність об'єктивних та суб'єктивних вимірів цих факторів вимагає ретельного наукового дослідження та систематичного аналізу для визначення точних механізмів впливу розлучення на психологічну і психосоціальний добробут дітей.

Це дослідження спрямоване на висвітлення комплексу проблем та причин, пов'язаних із відчуттям дітьми втрати та зміни статусу родини через розлучення батьків. Також, магістерська спрямована на визначення можливих шляхи психологічної підтримки та інтервенції, які сприяють оптимальному адаптаційному процесу дитини в умовах розлучення.

Темою особистісно-емоційні особливості дітей, батьки яких розлучилися займались наступні науковці: О. Беляєва [3], О. Бондарчук [4], В. Варга, А. Маркович [7], І. Головна [12], О. Горецька [13], В. Кравець [28], Є. Кучеренко, Т. Фалінська [29], Н. Максимова [33], О. Максимович [34], Ю. Овод, Т. Венцеславська [39], Н. Оліфірович, Т. Зінкевич-Куземкіна, Т. Велента [41], Л. Помиткіна [42], І. Руденко [47; 48], М. Савчин, Л. Василенко [49], К. Седих [51], Г. Свідерська [53], О. Столярчук [57], К. Суятинова [58], Л. Хоменко, Л. Сидорчук [66].

Об'єкт дослідження: особистісно-емоційні особливості дітей.

Предмет дослідження: вплив розлучення батьків на особистісно-емоційний розвиток дітей.

Мета дослідження: проаналізувати вплив розлучення батьків на формування особистісно-емоційних особливостей дітей.

Завдання:

1. описати вплив сім'ї на формування психіки дітей;
2. розкрити сутність розлучення як соціально-психологічного явища;

3. виявити психологічні особливості дітей батьки, яких знаходяться у розлученні;
4. описати організацію та методи дослідження;
5. проаналізувати результати емпіричного дослідження;
6. описати мету, принципи, критерії ефективності психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися;
7. розкрити специфіку елементів психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися.

Для реалізації зазначених завдань використовувалися такі методи:

1. Тестування (для діагностики характеру дитячо-батьківських відносин та виразності негативних особистісно – емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей).
2. Методи математико-статистичної обробки даних, а саме частотний аналіз, кореляційний (критерій Спірмена) та порівняльний (критерій U Манна – Уїтні) аналізи.

У межах тестування застосовувалися такі методики:

1. Тест «Емоційне ставлення до сім'ї»;
2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості;
3. Опитувальник «Підлітки про батьків»;
4. Методика «Незавершені пропозиції»;
5. «Психологічна автобіографія».

Наукова новизна дослідження полягає у створенні психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися

Теоретична значущість роботи полягає у тому, що отримані результати спрямовані на розширення розуміння процесів формування особистості та емоційного розвитку дітей у контексті сімейного кризового періоду. Дослідження надає важливі висновки щодо психологічних механізмів впливу розлучення на психічне здоров'я та соціальну адаптацію дітей.

Аналіз теоретичних підходів до вивчення цієї проблеми дозволив визначити ключові аспекти впливу розлучення на розвиток особистості, враховуючи різноманітні фактори, такі як психологічний стрес, втрата стабільності та зміни в соціальних ролях. Таке теоретичне обґрунтування допоможе вдосконалити існуючі моделі розуміння впливу сімейних криз на психологічний розвиток дітей.

Практична значущість роботи полягає у тому, що результати дослідження дозволяють розробити і впровадити ефективні психологічні стратегії для мінімізації негативних наслідків та сприяння оптимальному розвитку дітей в умовах розлучення.

Практична значущість дослідження полягає також у можливості створення рекомендацій для фахівців з психології, які працюють з сім'ями в кризових ситуаціях. Отримані результати можуть стати основою для розробки програм та інтервенцій, спрямованих на поліпшення якості життя дітей, що переживають розлучення батьків.

Апробація результатів роботи та публікації:

1. Самойлов О.Є., Демченко О. О. Особистісні особливості дітей: психологічний аналіз // Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації: матеріали V Міжнародної студентської наукової конференції, м. Умань, 2 лютого, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 101-103

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку посилань.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНО-ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ БАТЬКИ, ЯКИХ ЗНАХОДЯТЬСЯ У РОЗЛУЧЕННІ

1.1. Вплив сім'ї на формування психіки дітей

«Сім'я – мала соціальна група, найважливіша форма організації індивідуального побуту, заснована на подружньому об'єднанні та родинних зв'язках, тобто, відносинах між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, які проживають разом та ведуть спільне господарство» [51].

Сім'я, як і будь-яка система, реалізує ряд функцій, що відбиває як специфіку сім'ї, її культурно – історичного поступу, і своєрідність етапів життєвого циклу. Виділяють такі функції сім'ї [42]:

- економічну (матеріально-виробничу). Економічна функція сім'ї визначається об'єднанням доходів її членів та розподілом цих доходів на споживання відповідно до потреб кожного члена сім'ї;
- господарсько-побутова функція реалізується у вигляді організації побуту сім'ї та особистого побуту кожного з її членів;
- репродуктивну (дітонародження та відтворення населення). Ця функція є найважливішою соціальною функцією сім'ї, що забезпечує відтворення населення. Важливість репродуктивної функції сім'ї усвідомлювалася суспільством ще Стародавньому Римі, де за правління імператора Августа було видано закони, стимулюючі народження дітей у сім'ях римських громадян;
- функцію виховання дітей – задоволення індивідуальних потреб чоловіки й жінки у батьківстві та материнстві, у контактах із дітьми та їх вихованні, і навіть у цьому, що можуть реалізувати себе у дітях. Таким чином, забезпечується соціалізація дітей та підготовка нових членів суспільства;
- сексуально-еротичну. Лише вибіркові, стабільні сексуальні відносини з постійним партнером, який виступає як унікальна і неповторна

особистість, створюють умови для досягнення найповнішої сексуальної гармонії партнерів;

- функцію духовного спілкування, що передбачає духовне взаємозбагачення членів сім'ї; інформаційний обмін; обговорення найбільш значимих для особистості проблем; створення умов для особистісного та інтелектуального зростання членів сім'ї ;

- функцію емоційної підтримки та прийняття – задоволення потреб членів сім'ї у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічній захищеності ;

- рекреативну (відновну) – функцію забезпечення умов відновлення нервово-психічного здоров'я та психічної стабільності членів сім'ї ;

- соціально-статусна функція – надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної культури.

Реалізуючи свої функції, сім'я, з одного боку, задовольняє найважливіші природні, біологічні потреби людини. З іншого боку, дозволяє людині досягати певних цілей у спілкуванні, в особистісному та духовному зростанні. При цьому з розвитком сім'ї цілі закономірно змінюються: одні збільшуються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов.

Але згодом відбуваються зміни у функціях сім'ї: одні втрачаються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов. Якісно змінилася функція первинного соціального контролю. Підвищився рівень толерантності до порушень норм поведінки у сфері шлюбно-сімейних відносин (народження позашлюбних дітей, подружніх зрад тощо). Розлучення перестало розглядатися як покарання за негідну поведінку в сім'ї [29].

Порушення функцій сім'ї – це особливості її життєдіяльності, які ускладнюють чи перешкоджають виконанню сім'ї її функцій. Сприятливі порушення може широкі коло факторів: особливості особистості її членів та взаємовідносин між ними, певними умовами життя сім'ї [42].

Аналіз структури сім'ї відповідає питанням, як реалізується функціями сім'ї: хто у сім'ї здійснює керівництво і хто є виконавцем, як розподілені між

членами сім'ї права та обов'язки. З погляду структури, можна назвати сім'ї, де керівництво зосереджено в руках одного члена сім'ї, і сім'ї, де явно виражено участь всіх членів під управлінням. У першому випадку кажуть про авторитарну систему відносин; у другому – про демократичної [12]. Різною може бути структура сім'ї залежно від того, як у ній розподілені основні обов'язки: рівномірно чи більшість їх зосереджено в руках одного члена сім'ї.

Найбільш поширена структура сім'ї у суспільстві – це сім'я, куди входять дорослі і діти, причому в українських сім'ях найбільш типово наявність одного – двох дітей.

Найчастіше сім'ї спрямовані на рівномірне розподіл обов'язків, і навіть рівномірне участь у вирішенні всіх сімейних проблем.

Порушення структури сім'ї – це такі особливості, які ускладнюють чи перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Наприклад, нерівномірність розподілу господарсько – побутових обов'язків між подружжям є порушенням структури взаємин у сім'ї, оскільки перешкоджає задоволенню низки потреб тієї особистості, яка взяла на себе основне навантаження [12].

Функції та структура сім'ї можуть змінюватись в залежності від етапів її життєдіяльності. Існують різні системи виділення основних етапів життєвого циклу. Найбільш відома система «стадій», де як основна ознака розмежування стадій використовувався факт наявності або відсутності дітей у сім'ї та їх вік [13].

1. Залучення, зустріч партнерів, їх емоційне тяжіння один до одного.
2. Прийняття та розвиток нових батьківських ролей.
3. Прийняття до сім'ї нової особистості. Перехід від діадних відносин подружжя до відносин у трикутнику.
4. Включення дітей у соціальні інституції.
5. Прийняття підлітковості.
6. Експериментування із незалежністю.
7. Підготовка до того, що діти підуть із сім'ї.

8. Діти покидають сім'ю, прийняття цього факту, життя подружжя один з одним.

9. Прийняття факту виходу на пенсію та старості.

Зазначається також, що на будь-якій фазі розвитку сім'ї трапляються тяжкі хронічні хвороби та смерті, які дуже впливають на функціонування сім'ї як цілого інституту.

Нормально функціонуюча сім'я – це сім'я, яка відповідально та диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба у зростанні та змінах як загалом, так і кожного її члена [42].

Міцним шлюбом вважається той, який характеризується такими ознаками: толерантність, повага один до одного, чесність, бажання бути разом, подібність інтересів і ціннісних орієнтацій [12]. Стабільний шлюб обумовлюється збігом інтересів та духовних цінностей подружжя та контрастністю їх особистісних якостей [13]. Стабільність сім'ї сприяє також умінню членів сім'ї вести переговори з усіх аспектів спільного життя.

Дисфункціональні сім'ї виявляються нездатними задовольняти потреби один одного в особистісному, духовному зростанні [4].

В результаті дослідження мотивів одруження в дисфункціональних сім'ях можна визначити наступне [12]:

1. Втеча від батьків.
2. Посада (одруження з почуття обов'язку).
3. Самотність.
4. Дотримання традиції (ініціатива батьків).
5. Кохання.
6. Престиж, пошук матеріальних благ.
7. Помста.

Мотив «втеча від батьків» означає пасивний протест проти влади батьків, нездатність сприймати життя у всій його реальній повноті. Такий шлюб є спробою компенсувати власну порожнечу, ніж способом збагатити життя.

Укладання шлюбу за мотивами необхідності означає, що партнерка завагітніла або ж статева близькість супроводжувалася переживанням вини.

Мотив «самотність» зустрічався у людей, які переїхали на нове місце проживання. Вони укладали шлюб із тими людьми, яких знали раніше чи яких рекомендували товариші по службі.

Протягом усього життєвого циклу сім'я стикається з різними труднощами та несприятливими умовами – хвороба, житлово-побутові незручності, конфлікти із соціальним оточенням, наслідки широких соціальних процесів (війна, економічна та соціальна криза тощо). У зв'язку з цим перед сім'єю постають проблеми, які можуть негативно позначитися на її життєдіяльності. Дослідження труднощів, з якими стикається сім'я, йде у двох напрямках [28]:

1. Дослідження сім'ї в умовах труднощів, що виникли з несприятливого впливу соціальних процесів: воєн, економічних криз, стихійних лих тощо.

2. Вивчення «нормативних стресорів» – труднощів, які зустрічаються у звичайних умовах, що пов'язано із проходженням сім'єю через основні етапи життєвого циклу, а також ті обставини, що виникли під час впливу чинників, які впливають на життя сім'ї, наприклад, раптове важке захворювання тощо.

Всі ці обставини проводять до численних складних наслідків – проявів порушень у житті сім'ї: наростання конфліктності взаємин, зниження задоволеності сімейним життям, послаблення згуртованості сім'ї, з одного боку, з іншого – збільшення зусиль членів сім'ї, вкладених у її збереження і зростання опору труднощам.

Сімейні порушення є складними утвореннями, що включають фактори, що їх зумовлюють (труднощі, з якими зіткнулася сім'я), несприятливі наслідки для сім'ї та її реакції [42].

Проблеми, які постають перед сім'єю можна поділити на такі групи [12]:

1. Гострі: раптова смерть одного з членів сім'ї, звістка про подружню зраду, раптову зміну в сім'ї та соціальний статус (арешт одного з членів сім'ї, банкрутство тощо).

2. Хронічні: надмірне фізичне та психічне навантаження у побуті та на виробництві, складності при вирішенні житлової проблеми, тривалий та стійкий конфлікт між членами сім'ї, тощо.

3. Пов'язані з різкою зміною життя сім'ї. Ця група психологічних труднощів виникає при переході від одного етапу життєвого циклу сім'ї до іншого (укладання шлюбу та початок спільного життя, поява дитини, припинення сім'єю виховної діяльності).

4. Пов'язані з підсумовуванням труднощів, їх накладенням один на одного. Прикладом таких труднощів є необхідність одночасного вирішення низку проблем на початку другого етапу (відразу після появи в сім'ї першої дитини) - завершення навчання та освоєння професії, вирішення житлової проблеми, первинне майно, догляд за дитиною.

5. Пов'язані з етапами життєвого циклу сім'ї. На першому етапі життя - це конфлікти, що виникають при формуванні взаємин із родичами, при вирішенні житлової проблеми. На другому етапі – це завдання виховання та догляду за дитиною, ведення трудомісткого домашнього господарства. Поєднання перелічених труднощів у певні моменти життєвого циклу сім'ї призводить до сімейних криз [27]:

- перший критичний період спостерігається між 3-м та 7-м роками існування сім'ї та досягає найбільшої гостроти в період між 4-м та 6-м роками;
- друга криза наростає між 17-м та 25-м роками.

В обох випадках спостерігається наростання незадоволеності. Провідну роль у разі першої кризи набуває фруструюча зміна емоційних взаємовідносин як наслідок – збільшення кількості конфліктних ситуацій, зростання напруги; у разі другого – пов'язане з відокремленням дітей від сім'ї наростання соматичних скарг, тривожності, відчуття порожнечі життя.

6. Зумовлені несприятливими варіантами життєвого циклу. Це труднощі, які виникають за відсутності у ній одного з її членів. Причиною може бути розлучення, тривала розлука подружжя, смерть одного з членів сім'ї,

бездітність. Відзначаються такі порушення: функціональна порожнеча, проблеми адаптації до події.

7. Ситуативний вплив на себе. До цієї групи належать труднощі короткочасні, але які загрожують функціонуванню сім'ї (серйозні захворювання членів сім'ї, великі майнові втрати тощо.). Велике значення у психологічному впливі цих труднощів має чинник раптовості, винятковості (легше пережити труднощі, що стосуються багатьох сімей), і навіть відчуття безпорадності.

У здоровій сімейній структурі існує рухлива рівновага, що виявляється в оформленні психологічних ролей кожного члена сім'ї, сімейного почуття «Ми», здібностей членів сім'ї самостійно вирішувати протиріччя та конфлікти. У дисгармонійних сім'ях рівновага у взаєминах використовується для того, щоб уникнути зміни, розвитку та пов'язаних з цим можливих тривог та втрат. Рівновага перестає бути формою адаптації сім'ї до завдань оптимального виконання своїх зовнішніх та внутрішніх функцій [51].

Сім'я може викликати порушення психічного здоров'я, впливаючи на особистість та психічні процеси її членів. Психічна травма - це явище, що виникає при перетині несприятливих впливів порушень сім'ї та психічних розладів особистості. Порушення сім'ї спричиняють психічну травму; розвитком цієї травми чи реакцією її у є нервово-психічний розлад індивіда – члена сім'ї [4].

Психічна травма – це психічне переживання, у якого перебуває певний емоційний стан. Центральне місце емоцій у структурі психотравмуючого переживання закономірно, воно зумовлено як важливим місцем емоцій в організації та інтеграції психічних процесів, так і їх роллю у взаємозв'язку психічних та соматичних систем особистості.

Психотравмуюче переживання – це стан, що впливає на особистість через його виразність (гостроту), тривалість чи повторюваність. Психотравмуючими є не будь-які сильні чи приголомшливі переживання, а лише такі негативні переживання, які можуть бути причиною певної клінічної патології.

Дослідження неврозів, реактивних розладів та інших форм прикордонних нервово-психічних розладів, в етіології яких значну роль відіграє психотравмувальне переживання, дозволяють окреслити коло таких станів. Це стан незадоволеності, туги, пригніченості, тривоги, страху, занепокоєння, невпевненості, безпорадності, емоційна напруженість, а також складні сукупності станів, що виникають за наявності внутрішнього конфлікту, зіткнення індивіда з непомірними перешкодами та труднощами [13].

Сімейні відносини виступають у ролі найважливіших, значимих для індивіда, чим пояснюється їх провідна роль формуванні патогенних ситуацій і психічних порушень.

Провідна роль сім'ї у виникненні патогенних ситуацій психотравмуючих переживань визначається низкою обставин [4]:

1. Провідна роль сімейних взаємин у системі взаємовідносин особистості. Події у сім'ї «приймаються близько до серця» більше, ніж події у сфері трудової діяльності, сусідських відносин тощо.

2. Багатосторонність сімейних відносин та їх залежність один від одного. Сфери домашнього господарства, дозвілля, емоційних та сексуально-еротичних взаємовідносин взаємопов'язані, і спроба внести зміни викликає «ланцюгову реакцію» змін у всіх інших. Від цієї сімейної травми важче втекти.

3. Відкритість і вразливість члена сім'ї стосовно різних внутрішньосімейних впливів. У сім'ї індивід доступний впливу з боку інших членів сім'ї; слабкості та недоліки його проявляються більш явно.

В психології виділяють чотири види сімейно-обумовлених травмуючих станів [13]: стан глобальної сімейної незадоволеності, «сімейна тривога», сімейно-обумовлена непосильна нервово-психічна і фізична напруга, почуття провини.

До основних характеристик дану стану відносяться:

1. Стан глобальної сімейної незадоволеності.

Патогенна ситуація, що зумовлює виникнення цього переживання, тобто, різка розбіжність між реальним життям сім'ї та очікуваннями індивіда.

Характер травмуючого впливу незадоволеності залежить від ступеня усвідомленості цього стану.

В даному випадку спостерігається відкрите визнання партнером того факту, що сімейні стосунки його задовольняють. Усвідомлена незадоволеність нерідко супроводжується конфліктом між членами подружжя. Інакше проявляється незадоволеність, що погано усвідомлюється («тліє»).

2. Сімейна тривога.

Під «сімейною тривоگوю» розуміються стани тривоги в одного чи обох членів сім'ї. Характерною ознакою даного типу тривоги є те, що вона проявляється у сумнівах, страхах, побоюваннях, що стосуються, перш за все сім'ї – здоров'я її членів, їх пізніх повернень, сутичок та конфліктів, що виникають у сім'ї.

3. Сімейно – обумовлена непосильна нервово – психічна та фізична напруга.

Сім'я бере участь у формуванні нервово-психічного напруження особистості декількома способами:

1. Створюючи індивіда ситуації постійного психологічного тиску.

2. Створюючи перешкоди прояву членами сім'ї певних, надзвичайно важливих їм почуттів, задоволення істотних потреб.

3. Створюючи чи підтримуючи внутрішній конфлікт в індивіда. Сім'я може брати участь у створенні в індивіда внутрішнього конфлікту насамперед тим, що ставить його перед суперечливими вимогами та покладає на нього відповідальність за їх виконання.

4. Почуття провини, пов'язане із сім'єю.

Індивід почувається перешкодою для оточуючих, винуватцем всіх сімейних невдач, схильний сприймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувачувальну, докоряючу, хоча насправді вона такою і не є.

Сімейно-обумовлені психотравмуючі переживання є тим фактором, який сприяє трансформації порушення життєдіяльності сім'ї у нервово-психічний чи соматичний розлад індивіда. Це стосується як дорослих членів сім'ї, так і

дітей, оскільки вони є мимовільними учасниками всіх конфліктних ситуацій, які є у сім'ї [13].

1.2. Розлучення як соціально-психологічне явище

Проблема розлучення перебуває у зв'язку із зміною типу відносин у сучасній сім'ї: нові моделі сім'ї породжують власні форми розриву цих відносин. Якщо традиційному шлюбі під розлученням розуміють розрив відносин у юридичному, економічному, психологічному плані, що тягне за собою реорганізацію життя подружжя, то сучасні форми сімейних відносин припускають, що й після їх припинення психологічні аспекти наслідків розставання як зберігаються, так і виходять на перший план [29].

Проблема розлучення та доля сім'ї у переломний момент життя суспільства набуває серйозного значення. В останні роки в нашій країні зростає кількість розлучень при одночасному скороченні шлюбів, а позашлюбна народжуваність призводить до збільшення кількості неповних сімей. За розрахунками демографів, близько половини чоловіків та жінок протягом життя розривають шлюб: у середньому розпадається два з кожних п'яти зареєстрованих шлюбів. Більше 30% розлучень посідає молоді сім'ї, які проіснували менше 5 років [66].

Існує європейська модель зміни сім'ї [4]:

1. Збільшилася кількість сімей, які мешкають без офіційного оформлення шлюбу.
2. Для більшої кількості пар офіційне визнання шлюбу не є необхідною умовою при намірі завести дітей.
3. Пари, які уклали шлюб або живуть разом без оформлення відносин, що мають або не мають дітей, стають менш міцними; кількість розлучень та розривів значно збільшується.
4. Дедалі більше чоловіків і жінок вступають у кілька наступних друг за одним союзів.

З одного боку, відсутність остаточного безшлюбності та ранні шлюби говорять на користь існування традиційної моделі сім'ї, але з іншого – ранні розлучення та повторні шлюби наближають українську сім'ю до європейської. На думку науковців функціонують паралельно кілька різних типів сім'ї: патріархальний, чи традиційний, детоцентований, чи сучасний, подружній, чи постсучасний. Україну з цієї точки зору можна порівняти з європейськими країнами, де сім'я сьогодні – це «шлюб добрих друзів», які об'єдналися для спільного устрою життя та виховання дітей. У цій моделі дитина сприймається як партнер зі своїми правами та обов'язками, а не як мета створення сім'ї. Розпад шлюбу у разі – лише етап у розвитку сім'ї.

Розлучення не є одномоментною подією і має власну історію розвитку. За даними дослідження, проведеного наприкінці 90-х років. XX ст. у передрозлучній ситуації подружжя звертається за допомогою не в консультацію з питань сім'ї та шлюбу, а до родичів та друзів: до матері – 75,8%, друзів – 51,8%, батька – 39,2%, а також до юристів – 10,2%, психологів та лікарів – 4,9%. Очікуючи підтримки та співчуття від друзів та батьків, людина, яка опинилася у передрозлученій ситуації, часто перебуває у стані розгубленості, втрати цінностей життя.

Психологи виділяють наступні причини розлучень [66]:

1. Зміцнення економічної самостійності та соціальної рівноправності жінки.
2. Орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, насамперед на взаємне подружнє кохання, підвищені вимоги до партнера, обраного по коханню.
3. Недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного з партнерів.
4. Руїнування сім'ї у разі, коли любов приноситься в жертву випадкового зв'язку.

Основні умови, що визначають розлучення, - це урбанізація способу життя, міграція населення, індустріалізація країни, емансипація жінок [29].

Важливою умовою дослідження є принцип нетотожності мотивів розлучення його причинам Найчастіше виділяють такі мотиви розлучень [66].:

- відсутність спільних поглядів та інтересів (у тому числі й релігійні розбіжності);
- несумісність характерів;
- порушення подружньої вірності;
- відсутність чи втрата почуття любові;
- любов до іншого;
- легковажне ставлення до подружніх обов'язків;
- погані стосунки з батьками (втручання батьків та інших родичів);
- пияцтво (алкоголізм) чоловіка;
- відсутність нормальних житлових умов;
- статева незадоволеність.

Під мотивом розлучення розуміється обґрунтування рішення у тому, що потреби у цьому шлюбі неможливо задовольнити.

На рівні звичайної свідомості складно оцінити сукупність всіх причин, що призвели до розлучення, увага фіксується на найбільш очевидних, таких як пияцтво або порушення подружньої невірності. Часто використовувані мотиви дають можливість уникнути пояснення причин (невідповідність характерів, погані житлові умови). Колишнє подружжя по-різному обґрунтовує рішення розірвати шлюб. Мотив "порушення подружньої невірності" висувають 51% чоловіків і лише 28% жінок, це означає, що чоловіки негативно ставляться до факту жіночої зради; 44,3% жінок і лише 10,6% чоловіків пояснюють розлучення «пияцтвом чоловіка».

З психологічної точки зору розлучення є зміна балансу сил, які підтримують та руйнують шлюб [29]. До факторів, що підтримують шлюб, можна віднести морально-психологічну та економічну зацікавленість один в одному, задоволеність шлюбно-сімейними відносинами, а також соціальні норми, цінності. До факторів, що руйнують шлюб, – прояви взаємного

невдоволення та ворожості, антипатію, роздратування, ненависть. Зовнішні чинники також стимулюють розвиток та загострення внутрішньосімейних конфліктів (неприємності на роботі, протиріччя з родичами та сусідами) [66].

При вивченні розлучень розглядають чотири групи факторів:

1. Імовірність зв'язку між соціальним походженням людини та її ставленням до розлучення. Відомо, що міське населення розлучається частіше, ніж мешканці сільської місцевості.

2. Різні типи соціального тиску на індивіда у зв'язку з розлученням. Наприклад, несхвалення шлюбу чи розлучення родичами чи значущими йому особами.

3. Спосіб вибору шлюбних партнерів.

4. Легкість чи складність подружнього пристосування для людей різного соціального походження.

Розлучення не відбувається раптово. Йому передують період напружених чи конфліктних взаємин у сім'ї. Думки про розлучення відбивають ступінь задоволеності взаєминами у шлюбі. Намір розлучитися не пов'язують із рівнем освіти та матеріальними доходами. Проте є вікова закономірність. Найчастіше замислюються про розлучення подружжя, які перебувають у шлюбі від 12 до 21 року, а також жінки, які прожили у шлюбі від 6 до 11 років, чоловіки, одружені менше 6 років, як правило, не стурбовані розлученням.

Якщо очікування благополуччя та інтимного щастя в молоді роки високі, будь-які серйозні конфлікти можуть призвести до думок про розлучення. Ранні розчарування у сімейному житті пов'язані і з раннім віком народження дітей: у 60–90% усіх жінок реєструють шлюб та реалізують свої репродуктивні плани до 25 років. Ранні шлюби менш стабільні у зв'язку з проблемами дітей, економічними труднощами та відсутністю повного уявлення про бажаного партнера, яке остаточно складається до 25 років.

Існує діалектична модель процесу розлучення [29].

1. «Емоційне розлучення» – руйнація ілюзій у подружньому житті, почуття незадоволеності, відчуження подружжя, страх і розпач, спроби

контролювати партнера, суперечки, прагнення уникнути проблем. Цей період супроводжується болем і розпачом, злістю та страхом, суперечливістю почуттів та вчинків, найчастіше шоком, відчуттям порожнечі та хаосу.

2. «Юридичне розлучення» – оформлення розриву відносин відбувається формально. Ця стадія пов'язана не лише з судочинством, а й за участю дедалі більшої кількості осіб у сімейних відносинах партнерів. На емоційному рівні подружжя або один з них може відчувати депресію, відокремлення, а поведінка супроводжується суперечками, спробами самогубства, погрозами, прагненням до переговорів. Під час розлучення та періоду правових суперечок залишений партнер відчуває жалість до себе, безпорадність, почуття розпачу та агресії.

3. «Економічне розлучення» може викликати в будь-кого з подружжя сум'яття, шалений гнів або смуток. Встановлення балансу між батьківськими обов'язками та правом на опіку. Залишений партнер переживає самотність, шукає полегшення через поради друзів та близьких. Домогосподарки змушені повернутися на роботу, відчуваючи почуття нового, і страх не впорається з проблемами. Основна проблема цього періоду - самотність і суперечливі почуття, що супроводжують його: нерішучість, оптимізм, жаль, смуток, цікавість, збудження. Поведінка набуває нової спрямованості: починається пошук нових друзів, з'являється активність, стабілізуються новий стиль життя та розпорядок дня для дітей, формуються нові обов'язки для всіх членів сім'ї.

4. «Психологічне розлучення» – на емоційному рівні – це готовність до дій, довіра до себе, енергійність, незалежність та автономія. На когнітивно – поведінковому – синтез нової ідентичності та закінчення психологічного розлучення; пошук нових об'єктів для кохання та готовність до тривалих відносин.

Слід звернути увагу до проблем впливу розлучення на розвиток дитини. Ставлення дослідників до цієї проблеми неоднозначне. Так, прибічники «теорії прихильності», які приділяють особливу увагу взаємовідносинам дитини з матір'ю, вважають, що розлучення для дітей не має великого значення, оскільки велика частка догляду за дітьми навіть у повних сім'ях

забезпечується не батьком, а матір'ю. Батькові, як правило, залишаються ігри та розваги.

Інші дослідники вважають інакше, що вплив розлучення на дитину може виявитися навіть більшим, ніж смерть батьків. Під розлученням зазвичай розуміється той момент, коли подружжя припиняє спільне проживання і один з них йде з дому. Проте точніше було б представляти розлучення як процес, який починається задовго до розриву. У багатьох випадках це досить тривалий період конфлікту подружжя.

Вчені висловлюють припущення, що саме конфлікти та дисгармонія в сім'ї, а не розпад її як такої є джерелом негативного впливу на дитину.

У конфліктних сім'ях порушуються головні умови повноцінного розвитку дитини – захист, любов та турбота близьких, обстановка прихильності та доброзичливості одна до одної. Дефіцит безпеки, що переживається дитиною як почуття страху, тривоги та занепокоєння, пригнічує її активність, деформує почуття та думки, породжує пригніченість чи агресивність як провідні риси особистої та соціальної поведінки. За неблагополучних умов ситуативна емоційна реакція страху може перетворюватися на стійку межу характеру. Старх одного з батьків часто викликає невротичну прихильність до іншого в пошуках тепла, що бракувало. Усе це формує спотворений образ «Я» та низьку самооцінку дитини.

Втягнуті у сварки батьків діти потрапляють у важкий «конфлікт лояльності». З одного боку, як і раніше, вони люблять своїх батьків, з іншого – змушені побоюватися, що не виправдають їхніх очікувань, можуть втратити кохання одного з них. Рішенню батьків розлучитися часто передують тривалий період невпевненості дитини, який різко перериває її розвиток і може сприяти значному порушенню психологічного та соціального функціонування дитини.

1.3. Психологічні особливості дітей батьки, яких розлучені

Дитяче переживання розлучення батьків є унікальним та специфічним процесом, який включає в себе ряд емоційних та психологічних відчуттів. Серед основних аспектів цього процесу можна виділити [7]:

1. шок і відчуття втрати: першим етапом є часто шок та відчуття втрати. Дитина може відчувати, що її стабільний світ рухається і втрачає певну стабільність, яку забезпечує її сім'я;
2. гнів та вину: діти можуть висловлювати гнів на батьків або на самі себе. Це може виникнути внаслідок відчуття власної безпомічності чи невпевненості в тому, що відбувається;
3. страх та тривога: розлучення може викликати страх перед невідомим, а також тривожність стосовно того, як зміниться їхнє життя;
4. відчуття втрати єдності сім'ї: діти можуть переживати втрату єдності родини та відчуття розпаду цілого, що може впливати на їхню самооцінку та почуття безпеки;
5. прагнення до збереження родинної гармонії: деякі діти можуть намагатися відновити або зберегти родинну гармонію, навіть якщо це вже неможливо. Вони можуть використовувати різні стратегії, спрямовані на відновлення розлученого батьківства;
6. потреба в забезпеченні стабільності та підтримки: діти часто виявляють потребу в стабільності і підтримці під час періоду розлучення батьків. Сприятливе середовище, емоційна підтримка та можливість висловлювати свої емоції допомагають дитині адаптуватися до нових обставин.

Цей специфічний контекст переживань важливо розглядати з урахуванням індивідуальних рис кожної дитини, а також контекстуальних чинників, що впливають на їхнє життя.

Наукові дослідження переконливо демонструють, що існує прямий зв'язок між атмосферою в сім'ї та успішністю школярів. Результати цих

досліджень наголошують на важливості сімейного середовища у формуванні когнітивних, соціальних та емоційних аспектів розвитку дітей.

Атмосфера в сім'ї, яка включає в себе рівень комунікації, ступінь підтримки та взаєморозуміння, безпосередньо впливає на навчання та академічний прогрес дітей. Діти, які виростають у позитивному, сприятливому сімейному оточенні, частіше виявляють велику мотивацію до навчання, розвивають високий рівень самооцінки та показують кращі результати в шкільних досягненнях.

Важливо враховувати, що ефективна комунікація та підтримка в сім'ї сприяють не лише академічному успіху, але й розвитку соціальних навичок та емоційного благополуччя у дітей. Позитивне сімейне середовище стає основою для стабільного і гармонійного росту школярів, сприяючи їхньому повноцінному впливу на навчання та життєвий успіх.

Ситуація розлучення в сім'ї може призвести до значних негативних наслідків для психічного здоров'я дитини, яка переживає цей процес. У такому контексті, для дитини, яка виросла в стабільному оточенні батьків, розлучення може стати джерелом серйозного стресу та емоційних турбулентностей.

Психологічні труднощі, з якими може зіткнутися дитина, включають в себе відчуття втрати, невпевненість у майбутньому, страх перед змінами та негативний вплив на самооцінку. Важливо враховувати, що необхідно розглядати індивідуальні особливості кожної дитини та реагувати на їхні емоційні потреби у контексті розлучення.

Забезпечення психологічної підтримки, можливості для висловлення емоцій, а також створення стійкого психологічного клімату в обох родинних середовищах може допомогти зменшити негативний вплив розлучення на психічне здоров'я дитини. Однак важливо враховувати, що кожна сім'я та ситуація є унікальною, і вивчення індивідуальних потреб дитини дозволяє враховувати її специфічні особливості та сприяти психологічному відновленню у нових умовах.

Наслідки розлучення батьків можуть негативно позначитися на подальшому житті дитини, як фізично, так і емоційно. Дослідження психологічних аспектів вказують на ряд можливих наслідків [34]:

1. емоційні труднощі: діти, які переживають розлучення батьків, можуть зазнавати емоційних труднощів, таких як стрес, тривожність, депресія та втрата самооцінки;

2. соціальна адаптація: розлучення може впливати на соціальну адаптацію дитини, ускладнюючи взаємодію з оточуючим оточенням та формуванням міжособистісних відносин;

3. академічні проблеми: деякі діти можуть зазнавати труднощі в навчанні через відсутність стабільності та концентрації у зв'язку із стресом розлучення;

4. проблеми у взаєминах з батьками: розлучення може впливати на взаємини дитини з кожним із батьків, особливо у випадках конфліктів чи втрати родинної єдності;

5. вплив на формування особистості: розлучення може впливати на формування особистості та самоідентифікацію, призводячи до появи комплексів та внутрішніх конфліктів.

Важливо підкреслити, що вплив розлучення може бути індивідуальним та залежати від багатьох факторів, таких як вік дитини, якість відносин з батьками, рівень підтримки та доступ до психологічної допомоги. Оптимальне управління цими аспектами може допомогти зменшити негативні наслідки розлучення та сприяти психологічному відновленню дитини.

Одним з найближчих наслідків стресу, який виникає після розлучення батьків, є порушення адаптації дітей до повсякденного життя. Це може виявитися у різних аспектах їхнього життя [48]:

1. психологічна нестабільність: діти можуть відчувати психологічну нестабільність та важкість у вирішенні нових завдань або ситуацій, оскільки розлучення порушує звичність та впевненість у майбутньому;

2. труднощі у взаємодії із родичами: зміна у сімейній динаміці може впливати на взаємовідносини між дітьми та батьками, а також у стосунках між братами і сестрами;

3. проблеми у навчанні: діти можуть виявляти труднощі в школі через відсутність концентрації, стрес та емоційні турбулентності;

4. страх перед новими змінами: зміни в режимі та структурі сімейного життя можуть викликати у дітей страх перед невідомим, що може призвести до утруднень у пристосуванні;

5. психосоматичні прояви: стрес після розлучення може виявитися в психосоматичних проявах, таких як головні болі, проблеми зі сном або інші фізичні симптоми.

Управління цими адаптаційними труднощами важливо для психологічного благополуччя дітей після розлучення батьків. Підтримка, відкрита комунікація та можливість висловлювати свої емоції можуть сприяти успішній адаптації дітей до нових умов життя.

Розлучення батьків є складним емоційним процесом для дітей, і багато факторів можуть хвилювати їх у цей період. Основні аспекти, які зазвичай хвилюють дітей під час розлучення батьків, включають [53]:

1. втрата стабільності та зміни в рутині: для дітей важливо мати стабільний режим та рутину. розлучення може призвести до втрати цієї стабільності та змін в щоденному житті, що може створити певний ступінь хвилювання;

2. страх перед втратою одного з батьків: діти можуть відчувати страх перед тим, що вони можуть втратити одного з батьків або стосунки з ним стануть менш доступними;

3. відчуття вини: деякі діти можуть відчувати вину або відповідальність за розлучення батьків, що може бути непокоєм;

4. невизначеність щодо майбутнього: діти можуть відчувати стрес через невизначеність стосовно майбутніх змін у своєму житті та відносинах з батьками;

5. конфлікти між батьками: якщо розлучення супроводжується конфліктами та непогодженнями між батьками, це може збільшити рівень стресу та хвилювання у дітей;

6. страх втрати родинної єдності: діти можуть переживати страх перед втратою єдності родини, що може викликати хвилювання та емоційні труднощі.

Важливо розуміти, що реакція кожної дитини може бути унікальною, і підтримка, спілкування та можливість вираження емоцій важливі для допомоги дітям у подоланні стресу, пов'язаного з розлученням батьків.

Реакції дітей на розлучення батьків можуть значно відрізнятись в залежності від їхнього віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей. Враховуючи це, можна виділити основні реакції в різні вікові періоди [58]:

1. дошкільний вік (до 6 років):

– страх і тривожність: дошкільники можуть переживати страх перед втратою батьківської уваги та підтримки, а також тривожність через неспокійність у родині;

– регресія: можлива регресія в поведінці, така як відмова від навчання чи вираження емоцій через дитячу мову;

2. молодший шкільний вік (6-12 років):

– виняткова реакція: діти цього віку можуть відзначатися винятковою реакцією, проявленою через роздратування, невдоволеність або агресію;

– виникнення відчуття вини: можливе виникнення відчуття вини за розлучення батьків, навіть якщо це не є їхньою винною;

3. підлітковий вік (13-18 років):

– індивідуалізація: підлітки можуть намагатися проявити індивідуальність та незалежність від сім'ї, як реакцію на розлучення;

– пошук підтримки у рівній мірі від обох батьків: діти, які виростають можуть виражати бажання отримати підтримку та увагу від обох батьків, щоб відчувати себе стабільно.

Важливо враховувати індивідуальну різницю та унікальність кожної ситуації розлучення. Супровід дітей під час цього процесу повинен бути підлаштований під їхні вікові та психологічні потреби для забезпечення максимального комфорту та психологічного благополуччя.

Розлучення може бути дуже стресовою ситуацією для всіх членів сім'ї, особливо для дітей. Це подія, яка порушує рутину, єдність сім'ї та відносини між батьками та дітьми. Для партнерів і дітей розлучення може викликати різноманітні стресори та емоційні труднощі [66]:

1. емоційний стрес: розлучення часто супроводжується емоційним стресом, який включає в себе смуток, гнів, страх, тривогу та інші негативні відчуття;

2. втрата безпеки та стабільності: для дітей та дорослих розлучення може призвести до відчуття втрати безпеки та стабільності, які забезпечує єдина родина;

3. відчуття вини та власної вини: партнери та діти можуть відчувати вину та власної вини за розлучення, що може поглибити їхні емоційні труднощі;

4. зміна ролей та обов'язків: розлучення вимагає зміни ролей та обов'язків в сім'ї, що може бути додатковим фактором стресу;

5. проблеми у взаєминах з батьками: діти можуть відчувати труднощі у взаєминах з обома батьками, особливо якщо є конфлікти або проблеми в родинних відносинах.

6. економічні труднощі: розлучення може призвести до економічних труднощів, зокрема, якщо один із партнерів є основним постачальником сім'ї.

Для дітей, зокрема, розлучення може вплинути на їхні соціальні, емоційні та академічні аспекти розвитку. Підтримка та психологічна допомога можуть бути важливими елементами у подоланні стресу та сприянні адаптації до нових умов життя.

Емоційний стан дітей у сім'ях після розлучення може виявитися дуже різним і залежить від численних факторів, таких як вік дитини, підтримка

оточуючих, якість взаємин з батьками та загальний контекст розлучення. Деякі загальні емоційні реакції включають [7]:

1. тривога та нестабільність: багато дітей може відчувати тривогу та нестабільність у результаті розлучення батьків. невизначеність щодо майбутнього та зміни в рутині можуть викликати тривожність;

2. печаль та втрата: діти можуть переживати печаль та відчуття втрати, особливо якщо вони сприймають розлучення як втрату єдності родини та стабільності;

3. відчуття вини: деякі діти можуть відчувати вину за розлучення батьків, особливо якщо вони вірять, що вони могли б вплинути на події;

4. вагання в прояві емоцій: деякі діти можуть стати більш замкнутими чи, навпаки, виявити агресію. зміни у проявах емоцій можуть бути спробою адаптуватися до нових умов та взаємин;

5. прагнення відновлення родинної гармонії: деякі діти можуть виявляти прагнення відновити родинну гармонію або виправити стосунки між батьками;

6. пошук підтримки: багато дітей шукає підтримку та розуміння від дорослих, особливо від близьких родичів, друзів чи професіоналів, які можуть надати емоційну підтримку.

Важливо враховувати, що реакції дітей є індивідуальними, і вони можуть змінюватися з часом. Підтримка з боку батьків, родичів та професіоналів у гнучкий та чутливий спосіб може сприяти покращенню емоційного стану дітей після розлучення.

Дефіцит чоловічого впливу в розлучених сім'ях може проявлятися в різних аспектах, впливаючи на емоційний, соціальний розвиток дітей. До деяких з можливих проявів цього дефіциту можна віднести [29]:

1. відсутність чоловічого ролевого моделювання: діти можуть відчувати відсутність чоловічого образу, який би служив їм ролевим прикладом. це може впливати на їхню розуміння чоловічої ідентичності та навичок, пов'язаних із статевою роллю;

2. втрата підтримки: відсутність активної участі батька може призводити до втрати підтримки, ніжності та фізичного контакту, які зазвичай надає батьківська фігура;

3. навчання життєвих навичок: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на можливість дітей отримати практичні навички та поради, які часто асоціюються з чоловічою роллю, такі як ремонт, автомобільна техніка тощо;

4. відсутність чоловічої психологічної підтримки: дітям може бракувати чоловічої психологічної підтримки та консультації, яка може бути важливою для їхнього емоційного розвитку та вирішення проблем;

5. складнощі у взаєминах з одностатевими однолітками: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на взаємини дітей з одностатевими однолітками та спричинити труднощі в соціальній адаптації;

6. потенційний вплив на академічний успіх: деякі дослідження вказують на те, що дефіцит чоловічого впливу може бути пов'язаний з певними складнощами в академічному успіху дітей.

Важливо враховувати, що вплив розлучення та дефіцит чоловічого впливу є індивідуальним для кожної родини та може залежати від багатьох чинників, таких як якість взаємин між батьками, рівень підтримки, адаптація та доступ до ресурсів. Спеціалізована психологічна підтримка та можливість взаємодії зі спеціалістами можуть бути важливими для допомоги сім'ї в подоланні труднощів та сприянні позитивному розвитку дітей.

Емоційні стани можуть виявляти різні аспекти особистості та поведінки. Особливості поведінки можуть бути як типовими для конкретної особистості, так і випадковими, зумовленими конкретною ситуацією чи стресором. Слід розглянути, як емоційні стани можуть розкривати особистісні особливості та випадкові психічні прояви [42]:

1. типові особливості поведінки:

– темперамент: деякі люди мають природжений темперамент, який виявляється в їхньому емоційному реагуванні. наприклад, люди з високим

рівнем екстраверсії можуть швидше виявляти позитивні емоції в суспільних ситуаціях;

- схильності до стресу: особистості, які схильні до стресу, можуть швидше реагувати негативно в ситуаціях, що викликають напруження. це може виявлятися у вираженні емоційної збудливості, нервозності чи роздратуванні;

- тенденції до депресії чи апатії: особистості, які мають тенденції до депресії, можуть виявляти пригніченість, втрату інтересу або важкість у виявленні позитивних емоцій;

2. випадкові психічні прояви:

- емоційний вибух: у стресових ситуаціях або при великому навантаженні може виникати емоційний вибух, коли людина виявляє експресивність та інтенсивність емоцій, які не є її звичайними;

- спонтанні вчинки: в емоційних станах може виникати спонтанна поведінка, яка може відрізнитися від звичного стилю особистості. Наприклад, люди можуть виявляти імпульсивність чи несподівані дії;

- емоційна лабільність: деякі люди можуть мати емоційну лабільність, що виявляється у зміні настрою та емоційних реакціях відносно швидко.

Розуміння того, як емоції впливають на поведінку та які особливості особистості можуть виявлятися в емоційних станах, є важливим для розвитку емоційної інтелігенції та самопізнання.

Наукові дослідження та практика виховання підтверджують важливість ласки, тепла та турботи у розвитку дитини. Взаємодія з батьками та навколишнім середовищем грає ключову роль у формуванні особистості та характеру дитини. До ключових аспектів цього впливу відносять [51]:

1. емоційний розвиток: ласка та тепло, які надають батьки, сприяють емоційному розвитку дитини. вони формують основу для встановлення позитивних емоційних стосунків, довіри та самооцінки;

2. соціальні навички: задіяність батьків в житті дитини сприяє формуванню соціальних навичок. дитина вчиться взаємодіяти, спілкуватися та будувати взаємини на основі емпатії та взаєморозуміння;

3. саморегуляція та внутрішній контроль: позитивні взаємини та доброзичливе оточення допомагають дитині розвивати навички саморегуляції, внутрішнього контролю та вирішення конфліктів;

4. самостійність та впевненість: дитина, яка отримує достатню кількість ласки та турботи, частіше розвиває внутрішню впевненість, незалежність та бажання самостійно досліджувати світ;

5. формування характеру: важливий вплив батьківської турботи на формування характеру дитини. створення позитивного та стабільного середовища сприяє розвитку сильного характеру та здатності долати труднощі;

6. активна участь в навчанні та розвитку: ласка та турбота з боку батьків також виявляють важливий вплив на активну участь дитини в навчанні та загальному розвитку;

Надання дитині ласки та тепла допомагає створити позитивний фундамент для її розвитку, формування характеру та успішної адаптації до оточуючого світу.

Порушення емоційних відносин у сім'ї справді може суттєво впливати на формування особистості дитини. У сучасній сімейній психотерапії у дітей виділяють два основних види порушень емоційного ставлення батьків до них: «нерозвиненість батьківських почуттів» і «Зсув в установах батька по відношенню до підлітка залежно від статі». Слід розглянути кожен із них більш детально:

– нерозвиненість батьківських почуттів: це порушення виникає, коли батьки не виявляють належного рівня емоційної доступності, взаєморозуміння та підтримки відносно своєї дитини;

- батьківська нерозвиненість почуттів може включати в себе відсутність емоційної відповідальності, затримку у формуванні емоційних зв'язків та важкість виявлення любові та турботи;

- зсув в установках батька по відношенню до підлітка залежно від статі: цей вид порушення виявляється у відмінностях у відносинах батьків з підлітками залежно від їхньої статі; Наприклад, батько може мати різні очікування, норми поведінки чи ставлення до сина та дочки, що може призводити до нерівності та негативного впливу на самооцінку та розвиток підлітка.

Ці порушення можуть виникнути з різних причин, таких як особистісні особливості батьків, вплив минулого досвіду, стресові ситуації в сім'ї та інші чинники. Важливо визначити ці проблеми та шукати спеціалізовану психологічну допомогу, таку як сімейна психотерапія, для корекції емоційних відносин та створення сприятливого середовища для здорового розвитку дитини.

Діти, батьки яких розлучилися, можуть виявляти певні особливості у своєму розвитку, які відрізняються від тих, які формуються в стандартних родинях. До можливих особливостей розвитку особистості дитини в умовах розлучення батьків можна віднести [53]:

- емоційні труднощі: діти можуть відчувати широкий спектр емоційних реакцій, таких як сум, гнів, страх, роздратування або відчуття підвищеної вразливості, емоційний стрес може вплинути на їхню загальне благополуччя;

- проблеми в установленні стосунків: діти можуть відчувати труднощі в установленні стосунків з однолітками або іншими людьми через непевність у стабільності та постійності свого оточення;

- потреба у більшій увазі та підтримці: діти розлучених батьків можуть виявляти більшу потребу в увазі, підтримці та розумінні. вони можуть шукати додаткову увагу від обох батьків, а це може вплинути на їхні взаємини з батьками;

– проблеми зі стабільністю та безпекою: розлучення може порушити відчуття стабільності та безпеки у дитини. невизначеність щодо майбутнього та переїзди можуть створювати стрес та труднощі в адаптації;

– вплив на академічний розвиток: деякі дослідження показують, що діти розлучених батьків можуть мати деякі труднощі в академічному розвитку, зокрема у випадку недостатньої підтримки або невпевненості у своєму оточенні;

– формування багатоаспектної ідентичності: діти розлучених батьків можуть формувати багатоаспектну ідентичність, яка враховує вплив обох батьківських родин та може взаємодіяти з їхніми різними цінностями та виховними підходами.

Важливо враховувати, що реакції дітей на розлучення батьків є індивідуальними, і кожен випадок має свої унікальні особливості. Психологічна підтримка, відкритий спілкування та стабільність в новому оточенні можуть допомогти дитині успішно адаптуватися до нових умов життя.

Відсутність батька або відсутність чоловічого впливу в сім'ї може суттєво впливати на розвиток особистості та чоловічої самосвідомості хлопчиків. Досягнення збалансованого та стійкого психологічного розвитку може виявитися складнішим у відсутності чоловічого образу. Важливо зазначити, що вплив відсутності батька на розвиток особистості хлопців є індивідуальним та залежить від багатьох факторів, таких як якість взаємин з іншими членами сім'ї, наявність підтримки та можливість взаємодії з чоловічими рольовими моделями в інших сферах життя. Сприятим позитивному розвитку може включати в себе розширення соціальних контактів та можливість взаємодії з чоловічими фігурами у навколишньому середовищі.

Вплив розлучення батьків може виявлятися в здатності дітей протистояти життєвим труднощам та рівні їх соціальної активності. Деякі з можливих причин цих проблем включають [66]:

– емоційний стрес: розлучення батьків може призвести до значного емоційного стресу для дитини. цей стрес може вплинути на її загальний стан здоров'я та здатність ефективно вирішувати життєві труднощі;

– втрата впевненості в собі: діти з розлучених сімей можуть втратити впевненість в собі через відчуття втрати стабільності та безпеки, яку надає повна сім'я;

– низька самооцінка: відсутність одного з батьків може призвести до формування негативної самооцінки, що ускладнює вирішення труднощів та прийняття власних рішень;

– відсутність подальшої взаємодії та підтримки: відсутність одного з батьків може призвести до недостатньої взаємодії та підтримки, що є важливим елементом для формування здатності протистояти труднощам;

– невизначеність ролі в родині: дитина може відчувати невизначеність щодо своєї ролі в родині після розлучення батьків, що може призвести до незручності в прийнятті рішень та демонстрації ініціативи.

Для допомоги дітям з розлучених сімей може бути корисною психологічна підтримка, розвивання стратегій саморегуляції, підвищення самооцінки та надання можливостей для соціальної активності, таким чином, сприяючи їхньому загальному психосоціальному розвитку.

Психологічні аспекти виховання хлопчиків у неповних сім'ях можуть виявлятися в їхній соціальній зрілості та рівні соціальної активності. Слід визначити можливі аспекти, які впливають на ці характеристики [66]:

– відсутність чоловічого впливу: брак чоловічого виховання може призводити до відсутності чоловічого образу для наслідування. це може впливати на формування традиційно чоловічих якостей, таких як рішучість, самостійність та впевненість;

– жіночий підхід до виховання: якщо виховання дітей відбувається переважно жінками, це може вплинути на стиль виховання та акцентувати

увагу на емоційній підтримці та співпереживанні, а не на розвиток суворих чоловічих рис;

- інфантилізм та незрілість: інфантилізм може бути пов'язаний із відчуттям невизначеності та відсутністю образу батька, що може ускладнювати формування відповідальності та самостійності;

- соціальна зрілість: відсутність чоловічого впливу може впливати на розвиток соціальних навичок, таких як взаємодія з однолітками чи встановлення стосунків, що може вплинути на соціальну зрілість.

- соціальна активність: психологи можуть вказувати на зменшення соціальної активності через відчуття відсутності стабільності та певної ролі батька в сім'ї.

Для подолання цих труднощів важливо створювати умови для психосоціального розвитку хлопців у неповних сім'ях. Це може включати в себе взаємодію з чоловічими рольовими моделями в інших контекстах, сприяння вихованню сильних характерних рис та стимулювання самостійності та відповідальності. Важливо надавати підтримку та визнання, сприяючи формуванню позитивної ідентичності.

Під час тривалого періоду розлучення дитина може виявляти різні стратегії для того, щоб уникнути чи змінити цю ситуацію. Особливо це стосується тих аспектів, які є підвладними контролю дитини. Можна казати про п'ять можливих тактик, які дитина може обрати [48] :

- дитина – сіра миша: у цьому випадку дитина може обирати роль «сірої миші», тобто намагатися не привертати увагу, бути невидимою, важливою особливістю якої є відсутність конфліктів чи виділення в сімейному оточенні;

- дитина – герой: в іншому випадку, дитина може вибрати роль «героя», намагаючись виправити ситуацію чи врятувати сім'ю. вона може взяти на себе більше відповідальності чи ролей, щоб показати свою важливість в родині.

- дитина – хвора: дитина може вибрати тактику «хвороби» для того, щоб привернути увагу та отримати підтримку в умовах розлучення. це може включати симуляцію хвороби або підсилення своїх фізичних симптомів;

- емоційно відсторонена дитина: дитина може обрати стратегію емоційної відстані, не виявляючи своїх справжніх почуттів чи емоцій, щоб уникнути конфліктів чи виявлення своєї вразливості;

- проблемна дитина: у цьому випадку, дитина може взяти на себе роль "проблемної дитини", намагаючись відволіктися від основної проблеми через конфліктну поведінку, привертання уваги або штучне створення проблем.

Ці тактики можуть бути вибором дитини для того, щоб управляти або контролювати ситуацію, яка вона вважає стресовою. Важливо розуміти ці стратегії, щоб надати дитині необхідну підтримку та сприяти її адаптації до нових умов життя під час розлучення батьків.

В неповній сім'ї, де самотня мати виховує дітей, вона може мати більш виражену установку на виховання, порівняно з матір'ю у повній сім'ї. Це може бути особливо очевидним у розлучених сім'ях, де мати зазвичай бере на себе велику частину виховання та підтримки дітей. Можна назвати декілька ключових аспектів, які можуть визначати цю ситуацію:

- більше відповідальності для матері: самотній матері доводиться нести більше відповідальності за різні аспекти виховання та побутового управління сім'єю. вона може бути змушена приймати більше рішень самостійно та брати на себе більше завдань;

- емоційна насиченість відносин: оскільки мати в неповній сім'ї є основним джерелом емоційної підтримки для дітей, вона може стати більш емоційно насиченою в спілкуванні з дітьми. вона може намагатися компенсувати відсутність іншого батька емоційною близькістю та розумінням;

- силове здебільшого регулювання поведінки: самотні матері можуть вживати силове регулювання поведінки, оскільки вони є основними авторитетами в сім'ї. це може включати необхідність приймати суворі рішення

та встановлювати межі для дітей, щоб забезпечити ефективне функціонування родини;

- більше уваги до індивідуальних потреб дітей: у сім'ях розлучених подружжя мати може звертати більше уваги до індивідуальних потреб кожної дитини, враховуючи їхні емоційні стани та адаптуючи виховання під їхні потреби.

- підвищена емоційна вразливість: самотні матері можуть бути більш емоційно вразливими через велику відповідальність та навантаження. вони можуть відчувати підвищений рівень стресу та турботи, що може відобразитися на їхній емоційній насиченості.

Ці аспекти можуть формувати більш емоційно насичені відносини в неповній розлученій сім'ї, адаптуючи виховання та взаємодію матері з дітьми під нові умови.

Спокуси, які можуть чатувати на матір, що залишилася без чоловіка, можуть бути різними і включати в себе різноманітні сценарії та ситуації. Важливо розуміти, що це лише загальні описи, і не обов'язково всі вони відбуваються у всіх випадках. Люди можуть виявляти різні реакції на подібні ситуації. До них можна віднести [4]:

- спокуса нових відносин: мати може зазнавати спокусу встановити нові романтичні відносини після розлучення, що може виникати як вираз бажання відновлення особистого щастя та партнерства;

- фінансові труднощі: недостатність фінансової підтримки може спонукати матір до різних спокус, таких як залучення до фінансово ризикованих схем або звернення до неправомірних джерел доходів;

- соціальна ізоляція: відчуття самотності та соціальної ізоляції може призвести до спокуси звертатися до віртуального світу чатів або соціальних мереж для знаходження компанії та підтримки;

- спокуса емоційного визнання: недостатня підтримка або визнання у реальному житті може призвести до спокуси отримати емоційне визнання та розуміння через інтернет-спілкування;

– пошук втраченого партнера: мати може відчувати спокусу використовувати чати для пошуку знову знайти чоловіка чи партнера, який би заповнив втрату партнера через розлучення.

Важливо відзначити, що вибір матері в реагуванні на розлучення може бути різним, і не завжди це веде до спокус. Підтримка з боку друзів, родини та фахівців може допомогти подолати труднощі та уникнути спокус.

Розпад сім'ї є складним та болісним процесом, який може важко переживати як дорослі, так і діти. Ця ситуація супроводжується емоційним стресом, зміною життєвого порядку та адаптацією до нових умов. До найбільш явних аспектів, які можуть призводити до болю та стресу для всіх членів сім'ї, включають:

– емоційний стрес: розпад сім'ї супроводжується емоційним стресом для всіх членів, оскільки це часто асоціюється із втратою, розчаруванням, сумом та невизначеністю майбутнього;

– зміна життєвого порядку: втрата стабільності та зміна умов життя можуть призвести до відчуття хаосу та невпевненості як для дорослих, так і для дітей;

– розподіл відповідальності: дорослі повинні адаптуватися до нових ролей та відповідальності, пов'язаних із вихованням дітей та управлінням побутом. це може бути особливо важко для одного з батьків у випадку неповної сім'ї;

– вплив на дітей: діти можуть відчувати стрес, розчарування та втрату безпеки через розпад сім'ї. їм доведеться адаптуватися до нових умов, встановлювати нові відносини та подолати свої емоційні відчуття;

– соціальний вплив: розпад сім'ї може мати соціальний вплив, включаючи можливе відчуття відсутності підтримки або відстороненості від соціального оточення.

Для того щоб допомогти родині подолати цей важкий період, важливо надавати емоційну та практичну підтримку, звертатися за допомогою до

фахівців у галузі психології та соціальної роботи, а також створювати умови для адаптації та відновлення родинного благополуччя.

Основні положення сімейного психологічного «кодексу», адресованого розлученим батькам, можуть включати наступні принципи та підходи для сприяння емоційному та психологічному благополуччю дітей та всієї родини [12]:

- збереження позитивного спілкування: зобов'язання до спільного позитивного спілкування та взаєморозуміння. застосування конструктивних методів вирішення конфліктів і відмова від використання дітей як інструменту у взаєминах між батьками;

- утримання стабільності та рутини для дітей: спільна відповідальність за збереження стабільності та рутини у житті дітей. розробка спільного графіку та узгодження щоденних рутин для забезпечення найкращого благополуччя дітей;

- взаємна повага та підтримка: зобов'язання до взаємної поваги та підтримки у ролях батьків. уникання висловлювання негативних коментарів чи поведінки, яка може негативно впливати на дитину;

- спільне вирішення питань виховання: спільне вирішення питань виховання та прийняття рішень, пов'язаних із життям та благополуччям дітей. активна участь обох батьків у важливих аспектах життя дітей, від освіти до медичного обслуговування;

- збереження конфіденційності та непорушення кордонів: стеження за конфіденційністю та непорушенням кордонів. Відмова від використання дітей для передачі повідомлень чи збирання інформації про іншого батька.

- взаємодія із ширшим соціальним оточенням: спільна взаємодія зі ширшим соціальним оточенням дітей, включаючи друзів, родину та педагогічний персонал. забезпечення дітям можливості спілкуватися з обома батьками під час різноманітних подій та заходів.

– спільне святкування важливих подій: забезпечення можливості спільного святкування важливих подій та свят. розробка плану обрання та святкування свят разом з урахуванням інтересів дітей.

Ці принципи допомагають забезпечити стабільність та психологічний комфорт для дітей під час розлучення батьків і сприяють позитивному взаємодії між батьками.

Обставини розлучення в поєднанні з помилками у вихованні можуть суттєво впливати на психічний розвиток та формування особистості дитини. До найбільш частих можливих наслідків та деформацій, які можуть виникнути в результаті цього поєднання можна віднести [13]:

– емоційні труднощі: діти можуть виникати в емоційних труднощах через стрес, пов'язаний з розлученням батьків і можливими конфліктами у сім'ї;

– порушення соціальної адаптації: недостатність стабільності та відсутність доброзичливого соціального оточення можуть вплинути на здатність дитини адаптуватися до нових ситуацій та відносин;

– проблеми зі стабільністю відносин: дитина може виявити труднощі у формуванні стабільних відносин, оскільки розлучення батьків може вплинути на її уявлення про стабільність та безпеку в міжособистісних відносинах;

– низька самооцінка: відсутність позитивного взаємодії з обома батьками та можливі негативні коментарі можуть призвести до низької самооцінки та відчуття власної неповноцінності у дитини;

– конфліктні відносини із батьками: діти можуть опинитися в середовищі конфліктних відносин між батьками, що може стати джерелом стресу та негативного впливу на їх психологічний стан;

– відчуття втрати та невизначеності: розлучення батьків може викликати у дитини відчуття втрати та невизначеності щодо майбутнього, що може вплинути на її психологічний стан;

– можливий ризик поведінкових проблем: деякі діти можуть реагувати на стрес та нестабільність розлучення шляхом розвитку поведінкових проблем, таких як агресія, впертість або відмова від соціалізації.

Для запобігання цим наслідкам важливо надавати дітям емоційну підтримку, сприяти позитивним відносинам між батьками та створювати стабільне середовище для розвитку дітей. При необхідності може бути корисно звертатися за допомогою до фахівців, таких як психологи чи консультанти з сімейних відносин.

Висновки по розділу 1.

1. Сім'я – мала соціальна група, найважливіша форма організації індивідуального побуту, заснована на подружньому об'єднанні та родинних зв'язках, тобто, відносинах між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, які проживають разом та ведуть спільне господарство.

Сім'я, як і будь-яка система, реалізує ряд функцій, що відбиває як специфіку сім'ї, її культурно – історичного поступу, і своєрідність етапів життєвого циклу. Виділяють такі функції сім'ї:

– економічну (матеріально-виробничу). Економічна функція сім'ї визначається об'єднанням доходів її членів та розподілом цих доходів на споживання відповідно до потреб кожного члена сім'ї;

– господарсько-побутова функція реалізується у вигляді організації побуту сім'ї та особистого побуту кожного з її членів;

– репродуктивну (дітонародження та відтворення населення). Ця функція є найважливішою соціальною функцією сім'ї, що забезпечує відтворення населення. Важливість репродуктивної функції сім'ї усвідомлювалася суспільством ще Стародавньому Римі, де за правління імператора Августа було видано закони, стимулюючі народження дітей у сім'ях римських громадян;

– функцію виховання дітей – задоволення індивідуальних потреб чоловіки й жінки у батьківстві та материнстві, у контактах із дітьми та їх вихованні, і навіть у цьому, що можуть реалізувати себе у дітях. Таким чином, забезпечується соціалізація дітей та підготовка нових членів суспільства;

– сексуально-еротичну. Лише вибіркові, стабільні сексуальні відносини з постійним партнером, який виступає як унікальна і неповторна особистість, створюють умови для досягнення найповнішої сексуальної гармонії партнерів;

– функцію духовного спілкування, що передбачає духовне взаємозбагачення членів сім'ї; інформаційний обмін; обговорення найбільш значимих для особистості проблем; створення умов для особистісного та інтелектуального зростання членів сім'ї ;

– функцію емоційної підтримки та прийняття – задоволення потреб членів сім'ї у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічній захищеності ;

– рекреативну (відновну) – функцію забезпечення умов відновлення нервово-психічного здоров'я та психічної стабільності членів сім'ї ;

– соціально-статусна функція – надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної культури.

Реалізуючи свої функції, сім'я, з одного боку, задовольняє найважливіші природні, біологічні потреби людини. З іншого боку, дозволяє людині досягати певних цілей у спілкуванні, в особистісному та духовному зростанні. При цьому з розвитком сім'ї цілі закономірно змінюються: одні збільшуються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов.

Найбільш відома система «стадій», де як основна ознака розмежування стадій використовувався факт наявності або відсутності дітей у сім'ї та їх вік.

1. Залучення, зустріч партнерів, їх емоційне тяжіння один до одного.
2. Прийняття та розвиток нових батьківських ролей.
3. Прийняття до сім'ї нової особистості. Перехід від діадних відносин подружжя до відносин у трикутнику.

4. Включення дітей у соціальні інституції.
5. Прийняття підлітковості.
6. Експериментування із незалежністю.
7. Підготовка до того, що діти підуть із сім'ї.
8. Діти покидають сім'ю, прийняття цього факту, життя подружжя один з

одним.

9. Прийняття факту виходу на пенсію та старості.

Зазначається також, що на будь-якій фазі розвитку сім'ї трапляються тяжкі хронічні хвороби та смерті, які дуже впливають на функціонування сім'ї як цілого інституту.

Дисфункціональні сім'ї виявляються нездатними задовольняти потреби один одного в особистісному, духовному зростанні.

В результаті дослідження мотивів одруження в дисфункціональних сім'ях можна визначити наступне:

1. Втеча від батьків.
2. Посада (одруження з почуття обов'язку).
3. Самотність.
4. Дотримання традиції (ініціатива батьків).
5. Кохання.
6. Престиж, пошук матеріальних благ.
7. Помста.

В психології виділяють чотири види сімейно-обумовлених травмуючих станів: стан глобальної сімейної незадоволеності, «сімейна тривога», сімейно-обумовлена непосильна нервово-психічна і фізична напруга, почуття провини.

До основних характеристик дану стану відносяться:

1. Стан глобальної сімейної незадоволеності.

Патогенна ситуація, що зумовлює виникнення цього переживання, тобто, різка розбіжність між реальним життям сім'ї та очікуваннями індивіда. Характер травмуючого впливу незадоволеності залежить від ступеня усвідомленості цього стану.

В даному випадку спостерігається відкрите визнання партнером того факту, що сімейні стосунки його задовольняють. Усвідомлена незадоволеність нерідко супроводжується конфліктом між членами подружжя. Інакше проявляється незадоволеність, що погано усвідомлюється («тліє»).

2. Сімейна тривога.

Під «сімейною тривоگوю» розуміються стани тривоги в одного чи обох членів сім'ї. Характерною ознакою даного типу тривоги є те, що вона проявляється у сумнівах, страхах, побоюваннях, що стосуються, перш за все сім'ї – здоров'я її членів, їх пізніх повернень, сутичок та конфліктів, що виникають у сім'ї.

3. Сімейно – обумовлена непосильна нервова – психічна та фізична напруга.

2. Психологи виділяють наступні причини розлучень:

1. Зміцнення економічної самостійності та соціальної рівноправності жінки.

2. Орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, насамперед на взаємне подружнє кохання, підвищені вимоги до партнера, обраного по коханняю.

3. Недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного з партнерів.

4. Руїнування сім'ї у разі, коли любов приноситься в жертву випадкового зв'язку.

Основні умови, що визначають розлучення, - це урбанізація способу життя, міграція населення, індустріалізація країни, емансипація жінок.

Важливою умовою дослідження є принцип нетотожності мотивів розлучення його причинам Найчастіше виділяють такі мотиви розлучень:

– відсутність спільних поглядів та інтересів (у тому числі й релігійні розбіжності);

– несумісність характерів;

– порушення подружньої вірності;

– відсутність чи втрата почуття любові;

- любов до іншого;
- легковажне ставлення до подружніх обов'язків;
- погані стосунки з батьками (втручання батьків та інших родичів);
- пияцтво (алкоголізм) чоловіка;
- відсутність нормальних житлових умов;
- статева незадоволеність.

При вивченні розлучень розглядають чотири групи факторів:

1. Імовірність зв'язку між соціальним походженням людини та її ставленням до розлучення. Відомо, що міське населення розлучається частіше, ніж мешканці сільської місцевості.

2. Різні типи соціального тиску на індивіда у зв'язку з розлученням. Наприклад, несхвалення шлюбу чи розлучення родичами чи значущими йому особами.

3. Спосіб вибору шлюбних партнерів.

4. Легкість чи складність подружнього пристосування для людей різного соціального походження.

3. Дитячі переживання через розлучення батьків є унікальним та специфічним процесом, який включає в себе ряд емоційних відчуттів. Серед основних аспектів цього процесу можна виділити:

1. шок і відчуття втрати: першим етапом є часто шок та відчуття втрати. Дитина може відчувати, що її стабільний світ рухається і втрачає певну стабільність, яку забезпечує її сім'я;

2. гнів та вину: діти можуть висловлювати гнів на батьків або на самі себе. Це може виникнути внаслідок відчуття власної безпомічності чи невпевненості в тому, що відбувається;

3. страх та тривога: розлучення може викликати страх перед невідомим, а також тривожність стосовно того, як зміниться їхнє життя;

4. відчуття втрати єдності сім'ї: діти можуть переживати втрату єдності родини та відчуття розпаду цілого, що може впливати на їхню самооцінку та почуття безпеки;

5. прагнення до збереження родинної гармонії: деякі діти можуть намагатися відновити або зберегти родинну гармонію, навіть якщо це вже неможливо. Вони можуть використовувати різні стратегії, спрямовані на відновлення розлученого батьківства;

6. потреба в забезпеченні стабільності та підтримки: діти часто виявляють потребу в стабільності і підтримці під час періоду розлучення батьків. Сприятливе середовище, емоційна підтримка та можливість висловлювати свої емоції допомагають дитині адаптуватися до нових обставин.

Цей специфічний контекст переживань важливо розглядати з урахуванням індивідуальних рис кожної дитини, а також контекстуальних чинників, що впливають на їхнє життя.

Наслідки розлучення батьків можуть негативно позначитися на подальшому житті дитини, як фізично, так і емоційно. Дослідження психологічних аспектів вказують на ряд можливих наслідків:

1. емоційні труднощі: діти, які переживають розлучення батьків, можуть зазнавати емоційних труднощів, таких як стрес, тривожність, депресія та втрата самооцінки;

2. соціальна адаптація: розлучення може впливати на соціальну адаптацію дитини, ускладнюючи взаємодію з оточуючим оточенням та формуванням міжособистісних відносин;

3. академічні проблеми: деякі діти можуть зазнавати труднощі в навчанні через відсутність стабільності та концентрації у зв'язку із стресом розлучення;

4. проблеми у взаєминах з батьками: розлучення може впливати на взаємини дитини з кожним із батьків, особливо у випадках конфліктів чи втрати родинної єдності;

5. вплив на формування особистості: розлучення може впливати на формування особистості та самоідентифікацію, призводячи до появи комплексів та внутрішніх конфліктів.

Важливо підкреслити, що вплив розлучення може бути індивідуальним та залежати від багатьох факторів, таких як вік дитини, якість відносин з батьками, рівень підтримки та доступ до психологічної допомоги. Оптимальне управління цими аспектами може допомогти зменшити негативні наслідки розлучення та сприяти психологічному відновленню дитини.

Реакції дітей на розлучення батьків можуть значно відрізнятися в залежності від їхнього віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей. Враховуючи це, можна виділити основні реакції в різні вікові періоди:

1. дошкільний вік (до 6 років):

– страх і тривожність: дошкільники можуть переживати страх перед втратою батьківської уваги та підтримки, а також тривожність через неспокійність у родині;

– регресія: можлива регресія в поведінці, така як відмова від навчання чи вираження емоцій через дитячу мову;

2. молодший шкільний вік (6-12 років):

– виняткова реакція: діти цього віку можуть відзначатися винятковою реакцією, проявленою через роздратування, невдоволеність або агресію;

– виникнення відчуття вини: можливе виникнення відчуття вини за розлучення батьків, навіть якщо це не є їхньою винною;

3. підлітковий вік (13-18 років):

– індивідуалізація: підлітки можуть намагатися проявити індивідуальність та незалежність від сім'ї, як реакцію на розлучення;

– пошук підтримки у рівній мірі від обох батьків: діти, які виростають можуть виражати бажання отримати підтримку та увагу від обох батьків, щоб відчувати себе стабільно.

Дефіцит чоловічого впливу в розлучених сім'ях може проявлятися в різних аспектах, впливаючи на емоційний, соціальний розвиток дітей. До деяких з можливих проявів цього дефіциту можна віднести:

1. відсутність чоловічого ролевого моделювання: діти можуть відчувати відсутність чоловічого образу, який би служив їм ролевим прикладом. це може впливати на їхню розуміння чоловічої ідентичності та навичок, пов'язаних із статевою роллю;

2. втрата підтримки: відсутність активної участі батька може призводити до втрати підтримки, ніжності та фізичного контакту, які зазвичай надає батьківська фігура;

3. навчання життєвих навичок: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на можливість дітей отримати практичні навички та поради, які часто асоціюються з чоловічою роллю, такі як ремонт, автомобільна техніка тощо;

4. відсутність чоловічої психологічної підтримки: дітям може бракувати чоловічої психологічної підтримки та консультації, яка може бути важливою для їхнього емоційного розвитку та вирішення проблем;

5. складнощі у взаєминах з одностатевими однолітками: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на взаємини дітей з одностатевими однолітками та спричинити труднощі в соціальній адаптації;

6. потенційний вплив на академічний успіх: деякі дослідження вказують на те, що дефіцит чоловічого впливу може бути пов'язаний з певними складнощами в академічному успіху дітей.

В неповній сім'ї, де самотня мати виховує дітей, вона може мати більш виражену установку на виховання, порівняно з матір'ю у повній сім'ї. Це може бути особливо очевидним у розлучених сім'ях, де мати зазвичай бере на себе велику частину виховання та підтримки дітей. Можна назвати декілька ключових аспектів, які можуть визначати цю ситуацію:

– більше відповідальності для матері: самотній матері доводиться нести більше відповідальності за різні аспекти виховання та побутового управління сім'єю. вона може бути змушена приймати більше рішень самостійно та брати на себе більше завдань;

– емоційна насиченість відносин: оскільки мати в неповній сім'ї є основним джерелом емоційної підтримки для дітей, вона може стати більш емоційно насиченою в спілкуванні з дітьми. вона може намагатися компенсувати відсутність іншого батька емоційною близькістю та розумінням;

– силове здебільшого регулювання поведінки: самотні матері можуть вживати силове регулювання поведінки, оскільки вони є основними авторитетами в сім'ї. це може включати необхідність приймати суворі рішення та встановлювати межі для дітей, щоб забезпечити ефективне функціонування родини;

– більше уваги до індивідуальних потреб дітей: у сім'ях розлучених подружжя мати може звертати більше уваги до індивідуальних потреб кожної дитини, враховуючи їхні емоційні стани та адаптуючи виховання під їхні потреби.

– підвищена емоційна вразливість: самотні матері можуть бути більш емоційно вразливими через велику відповідальність та навантаження. вони можуть відчувати підвищений рівень стресу та турботи, що може відобразитися на їхній емоційній насиченості.

Ці аспекти можуть формувати більш емоційно насичені відносини в неповній розлученій сім'ї, адаптуючи виховання та взаємодію матері з дітьми під нові умови.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО – ЕМОЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ

2.1 Організація та методи дослідження

Метою даного дослідження є визначення сприйняття батьківського відношення у формуванні особистісно – емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей.

Гіпотезою стало припущення: сприйняття батьківського ставлення, ставлення та почуття до батьків, а також емоційно-особистісні особливості дітей розлучених батьків характеризуються більш вираженими негативними тенденціями як щодо батьків, до оточуючих, так і емоційно-особистісними проявами (тривожність, зниження адаптивності).

Предметом дослідження є особистісно – емоційні особливості дітей розлучених батьків та дітей із повних сімей

Об'єктом дослідження є група підлітків у кількості 80 осіб, які навчаються у гімназіях № 17, 29, 34, 37, 74 м. Дніпра.

В емпіричному дослідженні продіагностовано підлітків із повних та неповних сімей.

Було використано наступні методи:

1. Тестування (для діагностики характеру дитячо-батьківських відносин та виразності негативних особистісно-емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей).

2. Методи математико-статистичної обробки даних, а саме частотний аналіз, кореляційний (критерій Спірмена) та порівняльний (критерій U Манна-Уїтні) аналізи.

У межах тестування застосовувалися такі методики:

1. Тест «Емоційне ставлення до сім'ї»;

2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО)

3. Опитувальник «Підлітки про батьків»;
4. Методика "Незавершені пропозиції";
5. "Психологічна автобіографія".

Опис методик дослідження

1. Тест «Діагностика емоційних відносин у сім'ї»

Ця методика спрямовано визначення позиції дитини стосовно сім'ї. Тест дозволяє якісно та кількісно оцінити почуття, які дитина відчуває до членів своєї сім'ї і як вона сприймає їхнє ставлення до себе.

Методика має 11 шкал:

1. Ніжні почуття, що походять від дитини;
2. Сильні позитивні із сексуальним відтінком почуття, що виходять від дитини;
3. Слабкі негативні почуття, що походять від дитини;
4. Сильні негативні (ворожі) почуття, що походять від дитини;
5. Ніжні почуття, які отримують дитина;
6. Сильні позитивні із сексуальним відтінком почуття, які отримують дитина;
7. Слабкі негативні почуття, одержувані дитиною;
8. Сильні негативні (ворожі) почуття, які отримують дитина;
9. Материнська сверхопіка;
10. Батьківське надпотурання;
11. Материнське надпотурання.

Перед проведенням методики піддослідному було представлено таку інструкцію: «Перед тобою лежить бланк з 85 висловлюваннями, співвіднеси, будь ласка, кожне висловлювання з тим, кому воно більше підходить. У бланки є колонки під назвою "мама", "тато", "брати, сестри", "інші родичі", "я", "нікому" постав свою відповідь у вигляді знака в якусь колонку. Будь уважний! Кожен вислів можна співвіднести лише з якимось одним членом сім'ї».

2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО).

Дана методика дозволяє отримати додаткові дані для оцінки різних аспектів психічного стану та уточнення основних характеристик особистості випробуваного.

Десять клінічних шкал характеризують у сукупності структуру особистості випробуваного та особливості психопатологічного синдрому. У методики представлені такі клінічні шкали:

- 1 – шкала іпохондрії;
- 2 – шкала депресії;
- 3 – шкала конверсійної істерії;
- 4 – шкала асоціальної психопатії;
- 6 - шкала паранояльності;
- 7 – шкала психастенії;
- 8 – шкала шизофренії;
- 9 – шкала гіпоманії.

Шкали 1, 2, 3 – об'єднуються терміном «невротична тріада», оскільки підвищення профілю цих шкалах зазвичай спостерігається при невротичних розладах (підйом за шкалами визначається Т-балах, межі відносної норми всім шкал від 40 до 60 Т.).

Шкала L відбиває прагнення респондента виглядати у сприятливішому світлі, продемонструвавши суворе дотримання соціальних норм. При L понад 80 Т-балів профіль є недостовірним.

Шкала F відбиває ступінь недостовірності отриманого результату, випадкове чи навмисне спотворення результатів. При F понад 80 Т-балів результат також вважається недостовірним.

Шкала К відображає прагнення пом'якшити або приховати психопатологічні явища, а також ступінь інтро- та екстравертованості респондента. З метою корекції результат, отриманий за шкалою К, у певних пропорціях додається до результатів 1, 4, 7, 8 та 9 шкал.

Перед проведенням методики респонденту було зачитано таку інструкцію: «Зараз Ви ознайомитеся із твердженнями щодо стану Вашого

здоров'я та Вашого характеру. Прочитайте кожне твердження і вирішіть, вірно воно чи неправильно стосовно Вас. Якщо твердження щодо Вас правильне, то поставте, будь ласка, косий хрестик у лівому квадраті поруч із відповідним номером бланка відповідей (цей квадратик розташований у колонці, позначеній буквою «В»). Якщо твердження щодо Вас неправильне, то поставте хрестик у квадраті, розташованому праворуч від відповідного номера на бланку відповідей (колонка позначена літерою «Н»). Не витрачайте часу на роздуми, найприродніше те рішення, яке першим спадає на думку».

3. Опитувальник «Підлітки про батьків».

Методика вивчає установки, поведінку та методи виховання батьків так, як їх бачать діти у підлітковому віці. Методика включає п'ять шкал: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність і непослідовність.

Процедура проведення дослідження.

Перед початком експерименту підлітка вводять у курс справи щодо цілей та завдань дослідження, після чого йому пред'являється така інструкція:

«Просимо Вас оцінити, які із зазначених положень найбільш характерні для батьків. Для цього уважно прочитайте кожне твердження, не пропускаючи жодного з них. Якщо Ви вважаєте, що твердження повністю відповідає виховним принципам, поставте у графі «так» галочку чи хрестик. Якщо Ви вважаєте, що цей вислів частково підходить, хрестик поставте в графу «частково». Якщо ж, на Вашу думку, твердження не підходить, то хрестик треба поставити до графи «ні».

Потім підлітку видають реєстраційний бланк для заповнення та перелік питань.

4. Методика «Незавершені пропозиції».

Методика "Незавершені пропозиції" є проєктивною особистісною методикою. Тест спрямований на діагностику ставлення дитини до батьків, братів, сестер, а також на виявлення цілей, цінностей, конфліктів та значних переживань. методика складається з 60 незавершених речень. Вони

поділяються на 15 груп з 4 пропозиції; кожна з цих груп відповідає певній сфері відносин людини - до себе, до інших людей і т.п.

Методика включає такі групи:

1. Ставлення до батька.
2. Ставлення себе.
3. Життєві цілі.
4. Ставлення до майбутнього.
5. Ставлення до вчителів.
6. Страхи та побоювання.
7. Ставлення до друзів.
8. Ставлення до минулого.
9. Ставлення до чоловіків.
10. Ставлення до сексуального життя.
11. Ставлення до сім'ї.
12. Ставлення до співробітників (учнів).
13. Ставлення до матері.
14. Усвідомлення провини.
15. Ставлення до жінок.

Аналізуючи відповіді респондента, можна оцінити існуючу в нього систему відносин до сім'ї, представників тієї ж чи протилежної статі, до сексуального життя, вчителів, учнів, друзів, батька, матері. Ряд відповідей відображає ставлення до випробуваних і пережитих страхів і побоювань, наявного почуття свідомості провини, а також свідчить про ставлення до минулого і майбутнього, життєвих цілей і себе.

5. «Психологічна автобіографія» – це експресивна проектна методика дослідження переживань, що з найбільш значущими сферами життя. Методика дозволяє виявити особливості сприйняття значних життєвих ситуацій: найважливіших подій у житті. Називаючи значні події свого життя, людина заломлює їх через своє Я. «Психологічна автобіографія» заснована на двох

головних підходах до дослідження ситуацій і може бути наочним прикладом їхньої взаємодії.

Респондента просять дати кількісну оцінку кожній події. Дані вносяться до бланку обстеження, що включає інструкцію: «Перерахуйте найбільш важливі події, що відбулися у Вашому житті, відбуваються зараз, а також які Ви очікуєте у майбутньому. Кожна подія, як така, що відбулася, так і очікувана, була (буде) радісним або сумним. Спробуйте висловити своє ставлення до вказаних Вами подій, оцінивши радісний від +1 до +5, а сумний від -1 до -5».

Виходячи з мети та завдань дослідження, можна виділити його етапи:

1. Визначення проблеми та її теоретичний аналіз, розробка програми, вибір методів та методик дослідження.
2. Виявлення особистісно-емоційних особливостей та характеру батьківського ставлення до підлітків із повних та неповних сімей.
3. Здійснення порівняльного аналізу задля встановлення значних відмінностей у вираженості досліджуваних психологічних явищ у підлітків із повних і неповних сімей.
4. Проведення кореляційного аналізу для визначення сприйняття батьківських відносин до підлітка у розвитку та прояві у них негативних особистісно-емоційних особливостей.

2.2 Аналіз результатів емпіричного дослідження

1. Діагностика дитячо-батьківських відносин за допомогою опитувальника «Підлітки про батьків» (див. таб. 2.1. та 2.2.).

Методика включає 5 шкал (автономність, непослідовність, директивність, ворожість та позитивний інтерес), що відображають батьківське ставлення, висока вираженість яких сприяє появі особистісної тривожності у підлітка.

Таблиця 2.1.

Розподіл батьківського відношення у сім'ях підлітків розлучених батьків (кількість підлітків (%))

Показники батьківського відношення		Автономність	Непоследовність	Директивність	Ворожість	Позитивний інтерес
З боку батька	Високий рівень	14 осіб (35%)	28 осіб (70%)	12 осіб (30%)	18 осіб (45%)	14 осіб (35%)
	Середній рівень	14 осіб (35%)	2 осіб (5%)	16 осіб (40%)	12 осіб (30%)	14 осіб (35%)
	Низький рівень	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)	12 осіб (30%)
З боку матері	Високий рівень	16 осіб (40%)	14 осіб (35%)	24 осіб (60%)	14 осіб (35%)	14 осіб (35%)
	Середній рівень	12 осіб (30%)	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)	14 осіб (35%)	16 осіб (40%)
	Низький рівень	12 осіб (30%)	14 осіб (35%)	6 осіб (15%)	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)

За результатами діагностики характеру батьківських відносин у сім'ях, де батьки перебувають у розлученні, отримані такі дані:

Прояв автономності з боку батька на високому рівні спостерігається 14 підлітків (35% від усієї вибірки), на середньому – 14 (35%), на низькому – 12 (30%). Непоследовність у відносинах із батьком високо виражена у 28 осіб (70%), на середньому рівні – у 2 (5%), на низькому – у 10 (25%). Директивність з боку батька яскраво виражена у 12 сім'ях (30%), на середньому рівні – у 16 (40%), на низькому – у 12 (30%). На високо виражену ворожість, яку демонструє батько, вказують 18 підлітків (45%), на середній рівень – 12 (30%), на низький – 10 (25%). Позитивний інтерес батька до підлітка найбільш явно представлений у 14 сім'ях (35%), на середньому рівні – у 14 (35%), на низькому – у 12 (30%).

З боку матері вираженість аналізованих показників підлітки оцінюють так:

1. Автономність на високому рівні представлена у 16 сім'ях (40%), на середньому – у 12 (30%), на низькому – 12 (30%).

2. Непослідовність у відносинах високо виражена у 14 осіб (35%), на середньому рівні – у 12 (30%), на низькому – у 14 (35%).

3. Директивність яскраво проявляється у 24 сім'ях (60%), на середньому рівні – у 10 (25%), на низькому – у 6 (15%).

4. Високий рівень ворожості щодо оцінки підлітків демонструють 14 матерів (35%), середній – 14 (35%), низький – 12 (30%).

5. Позитивний інтерес до підлітка особливо виявляють 14 матерів (35%), середньому рівні – 16 (40%), низькому – 10 (25%).

Виходячи з наведених результатів, можна виділити наступне: за оцінкою більшості підлітків, які виховуються в розлучених сім'ях, з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість та непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка.

Таблиця 2.2. Розподіл батьківського ставлення до підлітків у повних сім'ях (кількість підлітків (%))

Показники батьківського відношення		Автономність	Непослідовність	Директивність	Ворожість	Позитивний інтерес
З боку батька	Високий рівень	14 осіб (35%)	16 осіб (40%)	16 осіб (40%)	16 осіб (40%)	18 осіб (45%)
	Середній рівень	10 осіб (25%)	12 осіб (30%)	14 осіб (35%)	12 осіб (30%)	12 осіб (30%)

	Низький рівень	16 осіб (40%)	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)	12 осіб (30%)	10 осіб (25%)
З боку матері	Високий рівень	22 осіб (55%)	14 осіб (35%)	14 осіб (35%)	10 осіб (25%)	14 осіб (35%)
	Середній рівень	8 осіб (20%)	14 осіб (30%)	10 осіб (25%)	6 осіб (15%)	18 осіб (45%)
	Низький рівень	10 осіб (25%)	12 осіб (30%)	16 осіб (40%)	24 осіб (60%)	8 осіб (20%)

У повних сім'ях показники батьківського відношення представлені таким чином:

1. З боку батька: високий рівень автономності представлений у 14 сім'ях (35%), середній – у 10 (25%), низький – у 16 (40%); на високий рівень непослідовності вказують 16 підлітків (40%), середній – 12 (30%), ні низький – 6 (30%); директивність на високому рівні проявляється у 16 сім'ях (40%), на середньому – у 14 (35%), на низькому – у 10 (25%); ворожість яскраво виражена серед 16 батьків (40%), на середньому рівні – у 12 (30%), на низькому – у 12 (30%); позитивний інтерес до підлітка на рівні демонструють 18 батьків (45%), середньому – 12 (30%), низькому – 10 (25%).

2. З боку матері: автономність яскраво виражена в 22 сім'ях (55%), на середньому рівні – у 8 (20%), на низькому – у 10 (25%); на явну непослідовність вказують 14 підлітків (35%), середню вираженість – 14 (35%), низьку – 12 (30%); високий рівень директивності виявлено у 14 сім'ях (35%), середній – у 10 (25%), низький – у 16 (40%); ворожість яскраво проявляється у 10 матерів (25%), на середньому рівні – у 6 (15%), на низькому – у 24 (60%); позитивний інтерес до підлітка виявляють 14 матерів (35%), на середньому рівні – 18 (45%), на низькому – 8 (20%).

Виходячи з цього, зазначимо, що у повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність,

батьки схильні демонструвати позитивний інтерес. Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

Таким чином, діагностика батьківського ставлення до підлітків за показниками автономності, директивності, непослідовності, ворожості та позитивного інтересу показала, що в неповних сім'ях спостерігається переважання високих рівнів за характеристиками, що сприяють формуванню у підлітка особистісної тривожності, на відміну від повних сімей, де виявлено картина взаємин.

2. Діагностика відносин підлітка за допомогою методики «незакінчені пропозиції». При обробці даних за даною методикою було проведено факторизацію, яка дозволила об'єднати ряд змінних у комплекси та скоротити кількість оброблюваного матеріалу. Було виділено 4 фактори:

1. Фактор «Ставлення до себе, життя і значимим іншим», до якого увійшли такі змінні, як життєві цілі, ставлення до себе, ставлення до майбутнього, ставлення до друзів, ставлення до матері, ставлення до начальства та вчителів, ставлення до батька.

2. Фактор «Ставлення до жінок» включає змінне ставлення до жінок та усвідомлення провини.

3. Фактор «Ставлення до сексу та чоловіків», до якого відносяться змінні ставлення до чоловіків, ставлення до сексуального життя та ставлення до минулого.

4. Фактор «Ставлення до сім'ї та роботи» включає такі змінні, як ставлення до учнів, ставлення до сім'ї, страхи та побоювання.

Слід зазначити, що позитивний полюс щодо кожного чинника свідчить про позитивне ставлення підлітка до зазначених людей і сфер життя, негативний полюс – негативне ставлення.

Відсотковий розподіл підлітків розлучених батьків за факторами постає наступним чином (див. рис. 2.1.)

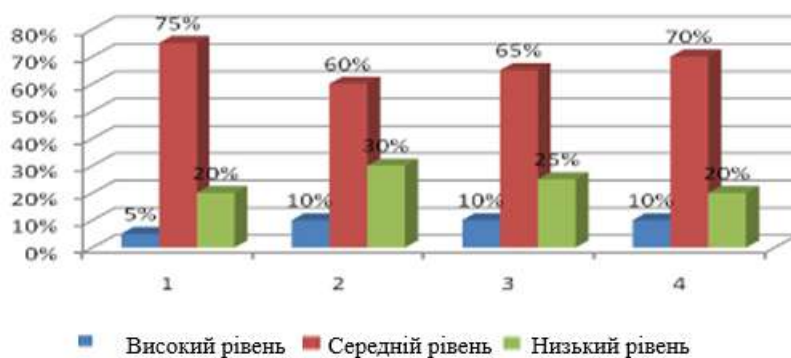

Рисунок 2.1. Розподіл підлітків розлучених батьків за факторами

Умовні позначення:

- 1 – чинник «Ставлення себе, життя і значимим іншим»;
- 2 – фактор «Ставлення до жінок»;
- 3 – фактор «Ставлення до сексу та чоловіків»;
- 4 – фактор «Ставлення до сім'ї та роботи».

1. Значення вищі за середнє за показником «ставлення до себе, до життя і значущим іншим» спостерігаються у 2 підлітка (5%), середній рівень виражений у 30 осіб (75%), низький – у 8 (20%).

2. Ставлення до жінок найбільше позитивно у 4 піддослідних (10%), середній рівень демонструють 24 підлітків (60%), низький – 12 (30%).

3. Позитивний полюс за показником ставлення до сексу та чоловіків найбільш виражений у 4 осіб (10%), середній рівень – у 26 (65%), низький – у 10 (25%).

Високий рівень за параметром позитивного ставлення до сім'ї та роботи виявлено у 4 випробуваних (10%), середній – у 28 (70%), низький – у 8 (20%).

Підсумовуючи, можна відзначити, що у вибірці дітей розлучених батьків з усіх видів відносин переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу респондентів за вищим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин.

У вибірці дітей із повних сімей за чинниками відносин спостерігаються такі значення (див. рис. 2.2.).

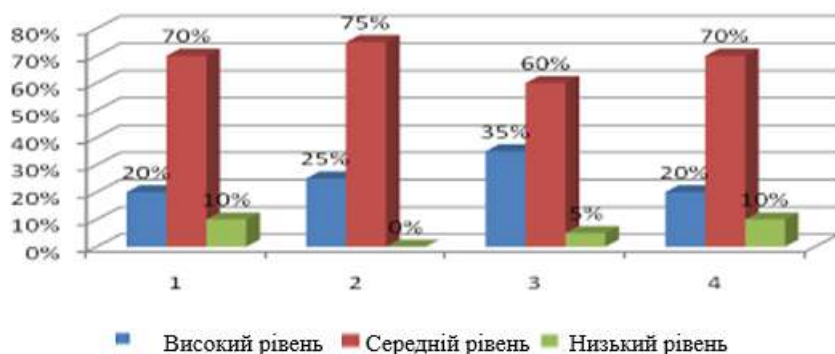

Рисунок 2.2. Розподіл підлітків із повних сімей за факторами

Умовні позначення:

- 1 – чинник «Ставлення до себе, життя і значимим іншим»;
- 2 – фактор «Ставлення до жінок»;
- 3 – фактор «Ставлення до сексу та чоловіків»;
- 4 – фактор «Ставлення до сім'ї та роботи».

1. Високий рівень за фактором «Ставлення до себе, життя та значимих інших» демонструють 8 особи (20%), середній – 28 (70%), низький – 4 (10%).

2. Високий рівень за фактором «Ставлення до жінок» виявлено у 10 піддослідних (25%), середній – у 30 (75%).

3. Високий рівень за фактором «Ставлення до чоловіків та сексу» відзначений серед 14 підлітків (35%), середній – 24 (60%), низький – 2 (5%).

4. Високий рівень за показником «Ставлення до сім'ї та роботи» виражений у 8 осіб (20%), середній – у 28 (70%), низький – у 4 (10%).

З рисунку 2.2 видно, що з підлітків з повних сімей також з усіх чинників переважає середній рівень. Але, на відміну від іншої групи респондентів, спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

3. Діагностика за методикою «Емоційне ставлення до сім'ї». Дозволяє визначити такі показники:

- ступінь виразності у підлітка ніжних почуттів стосовно окремих членів сім'ї;

- ступінь виразності у підлітка сильних позитивних почуттів із «сексуальним відтінком» до окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності у підлітка слабких негативних почуттів по відношенню до окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності у підлітка сильних негативних (ворожих) почуттів стосовно окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності ніжних почуттів, одержуваних підлітком із боку окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності сильних позитивних почуттів із «сексуальним відтінком», одержуваних підлітком із боку окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності слабких негативних почуттів, одержуваних підлітком із боку окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності сильних негативних (ворожих) почуттів, одержуваних підлітком з боку окремих членів сім'ї;
- ступінь виразності материнської сверхопеки;
- ступінь виразності батьківського надпотурання;
- ступінь виразності материнського надпотурання;

Результати діагностики ступеня вираженості різних видів почуттів у підлітка стосовно окремих членів сім'ї представлені таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Відсотковий розподіл підлітків із неповних сімей за вираженістю різних почуттів до членів сім'ї

Члени сім'ї	Ніжні почуття	Сильні позитивні почуття з «сексуальним відтінком»	Слабкі негативні почуття	Ворожі почуття
Мати	30%	30%	10%	15%
Батько	10%	20%	20%	25%
Брат / Сестра	30%	10%	10%	0%
Інші родичі	20%	25%	10%	15%
Я	15%	10%	15%	0%
Ніхто	25%	5%	25%	25%

Діагностика ступеня вираженості у підлітків різних видів почуттів стосовно членів сім'ї дала такі результати:

1. Найбільш високий ступінь виразності ніжних почуттів щодо матері демонструють 30% підлітків, до батька – 10%, до братів та сестер – 30%, до інших родичів – 20%, до себе – 15%, ні до кого – 25% .

2. Високий ступінь сильних позитивних почуттів із «сексуальним відтінком» 30% піддослідних виявляють по відношенню до матері, 20% – до батька, 10% – до братів і сестер, 25% – до інших родичів, 15% – до себе, 25% - Ні до кого не відчують.

3. Високий ступінь слабких негативних почуттів щодо матері демонструють 10% підлітків, до батька – 20%, до братів та сестер – 10%, до інших родичів – 10%, до себе – 15%, ні до кого не відчують – 25 %.

4. Ворожі почуття високою мірою підлітки схильні виявляти: у 15% випадків до матері, у 25% – до батька, у 15% – до інших родичів. 25% піддослідних вказали, що ворожих почуттів щодо членів сім'ї не відчують.

Виходячи з цього, можна дійти висновку, більшість підлітків з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні і ворожі почуття – до батька. Найменше підлітки відчують:

- ніжні почуття - до батька (50%);
- сильні позитивні почуття – до батька (55%);
- слабкі негативні почуття – до матері (20%);
- низького ступеня вираженості ворожих почуттів у підлітків по відношенню до членів сім'ї не виявлено.

Таблиця 2.4.

Відсотковий розподіл підлітків із повних сімей за показником виразності у них різних почуттів до членів сім'ї

Члени сім'ї	Ніжні почуття	Сильні позитивні почуття з «сексуальним відтінком»	Слабкі негативні почуття	Ворожі почуття
Мати	20%	15%	40%	45%
Батько	15%	0%	20%	10%
Брат / Сестра	5%	5%	0%	5%
Інші родичі	5%	10%	10%	5%
Я	10%	15%	10%	0%
Ніхто	15%	1%	0%	5%

Діагностика показала, що серед підлітків з повних сімей спостерігаються такі тенденції у прояві до членів сім'ї різних видів почуттів у високому ступені виразності:

1. Високий ступінь ніжних почуттів підлітки з повних сімей схильні демонструвати у 20% випадків стосовно матері, у 15% – до батька, у 5% – до братів та сестер, у 5% – до інших родичів, у 10% – з самим собі, 15% підлітків зазначають, що не відчують їх.

2. Високий ступінь сильних позитивних почуттів 15% випробовуваних виявляють по відношенню до матері – 20%, до батька – 0, до братів та сестер – 5%, до інших родичів – 10%, до себе – 15%, ні до кого – 1 %.

3. Високий рівень слабких негативних почуттів підлітки схильні демонструвати у 40% випадків стосовно матері, у 20% – до батька, до інших родичів і себе.

4. Ворожі почуття високою мірою вираженості спостерігаються у підлітків стосовно матері (45%), до батька (10%) і у 5% випадків – до братів, сестер та інших родичів.

Отже, більшість підлітків із повних сімей схильна виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері. Найменше підлітки відчують:

- ніжні почуття - до себе (15%);
- сильні позитивні почуття – себе (30%);
- слабкі негативні почуття – до інших родичів (20%);

– ворожі почуття - до себе або ні до кого (10%).

Таблиця 2.5.

Відсотковий розподіл дітей розлучених батьків за показником ступеня одержання ними від інших членів сім'ї різних почуттів до членів сім'ї

Члени сім'ї	Ніжні почуття	Сильні позитивні почуття з «сексуальним відтінком»	Слабкі негативні почуття	Ворожі почуття
Мати	45%	30%	15%	15%
Батько	10%	10%	20%	20%
Брат / Сестра	25%	25%	10%	5%
Інші родичі	15%	15%	15%	10%
Я	0%	20%	0%	0%
Ніхто	5%	30%	15%	35%

1. 45% відсотків підлітків з неповних сімей вказали, що ніжні почуття найбільше по відношенню до них виявляє мати, 10% - батько, 25% - брати і сестри, 15% - інші родичі, 5% - ніхто.

2. Сильні позитивні почуття високого ступеня вираженості стосовно підліткам схильні виявляти: мати – в 30% випадків, батько – в 10%, брати і сестри – в 25%, інші родичі – в 15%, самі підлітки – 20%, ніхто – у 30%.

3. Слабкі негативні почуття високою мірою по відношенню до підлітка демонструють: мати (15%), батько (20%), брати і сестри (10%), інші родичі (15%), ніхто (15%).

4. Ворожі почуття високого ступеня вираженості стосовно підліткам виявляють: мати (15%), батько (20%), брати і сестри (5%), інші родичі (10%), ніхто (35%).

Виходячи з цього, можна визначити, що підлітки з неповних сімей більшою мірою набувають ніжних почуттів з боку матері, сильних позитивних почуттів – з боку матері, братів і сестер, слабких негативних і ворожих почуттів – з боку батька.

Найменше підлітки отримують:

- Ніжні почуття з боку батька (55%);
- сильні позитивні почуття – із боку батька (60%);
- слабкі негативні відчуття – з боку матері (15%).

Таблиця 2.6.

Відсотковий розподіл дітей із повних сімей за показником ступеня отримання ними від інших членів сім'ї різних почуттів до членів сім'ї

Члени сім'ї	Ніжні почуття	Сильні позитивні почуття з «сексуальним відтінком»	Слабкі негативні почуття	Ворожі почуття
Мати	25%	10%	25%	30%
Батько	20%	15%	15%	20%
Брат / Сестра	10%	0%	5%	5%
Інші родичі	0%	5%	20%	10%
Я	5%	0%	5%	5%
Ніхто	35%	15%	5%	10%

1. 25% відсотків підлітків із неповних сімей вказали, що ніжні почуття найбільше по відношенню до них виявляє мати, 20% – батько, 10% – брати і сестри, 5% – самі підлітки, 35% – ніхто.

2. Сильні позитивні почуття високого ступеня вираженості стосовно підліткам схильні виявляти: мати – в 10% випадків, батько – в 15%, інші родичі – в 5%, ніхто – в 15%.

3. Слабкі негативні почуття високою мірою по відношенню до підлітка демонструють: мати (25%), батько (15%), брати і сестри (5%), інші родичі (20%), ніхто (5%), саме підлітки (5%).

4. Ворожі почуття високого ступеня виразності по відношенню до підлітків виявляють: мати (30%), батько (20%), брати і сестри (5%), інші родичі (10%), самі підлітки (5%), ніхто (35%).

Отже, підлітки з повних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері та батька, сильні позитивні почуття – з боку батька, слабкі негативні почуття – з боку матері та інших родичів, ворожі почуття – з боку матері.

Найменше по відношенню до підлітків виявляють:

- Ніжні почуття самі підлітки (15%);
- сильні позитивні відчуття - самі підлітки (25%);
- слабкі негативні відчуття – інші родичі (30%);
- ворожі почуття – інші родичі (20%).

Що стосується показників материнська сверхопіка, батьківське надпотування, материнське надпотування, то за результатами діагностики їхньої виразності в сім'ях обох груп підлітків були отримані такі дані:

1. Діти розлучених батьків вказують на відсутність високого ступеня вираженості материнської сверхопеки, середній ступінь спостерігається 100% випадків. Батьківське надпотування високо виражене у 10% сімей, у середньому – у 90%. Материнське надпотування у всіх сім'ях проявляється в середньому.

2. Підлітки з повних сімей вказують, що материнська сверхопека виявляється високою мірою у 25% випадків, у середній – 75%. Батьківське надпотування виражено високою мірою в 5% сімей, в середній - в 95%. Материнське надпотування представлене високою мірою у 35% випадків, у середній – у 65%.

3. Діагностика «ваги» життєвих подій підлітка з позицій ступеня емоційних переживань за методикою «Психологічна автобіографія» (див. рис. 2.3. та 2.4).

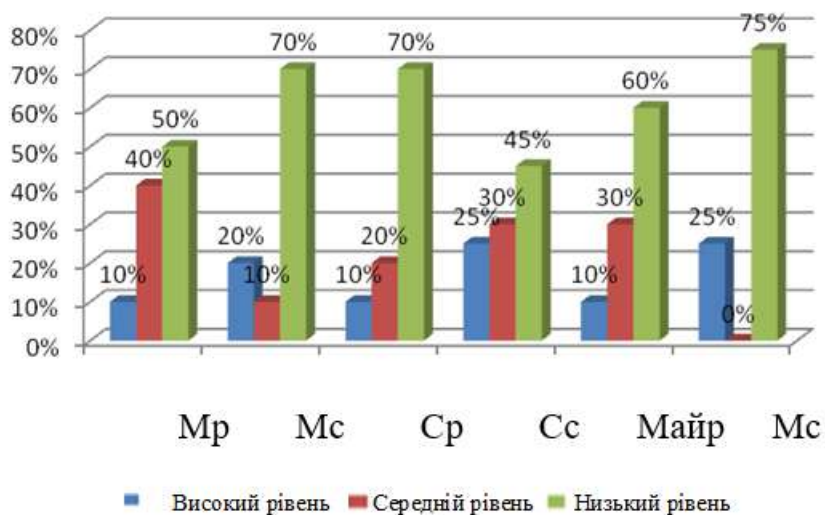

Рисунок 2.3. Розподіл рівня емоційного навантаження життєвих подій підлітків розлучених батьків

Умовні позначення:

Mr - минулі радісні події;

Ms - минулі сумні події;

Sp - справжні радісні події;

Ss - справжні сумні події;

Майр – майбутні радісні події;

Ms– майбутні сумні події.

В результаті діагностики «ваги» життєвих подій на вибірці підлітків, які виховуються в неповних сім'ях, було отримано такі дані:

1. Більшість підлітків оцінюють рівень своїх емоційних переживань радісних і сумних подій у минулому, у теперішньому та майбутньому як середній (від 40 до 75% за різними видами подій).

2. Найсильніше вони переживають сумні події у теперішньому (25%) та настання сумних подій у майбутньому (25%).

3. Найменше емоційне навантаження несуть радісні події у минулому (40%).

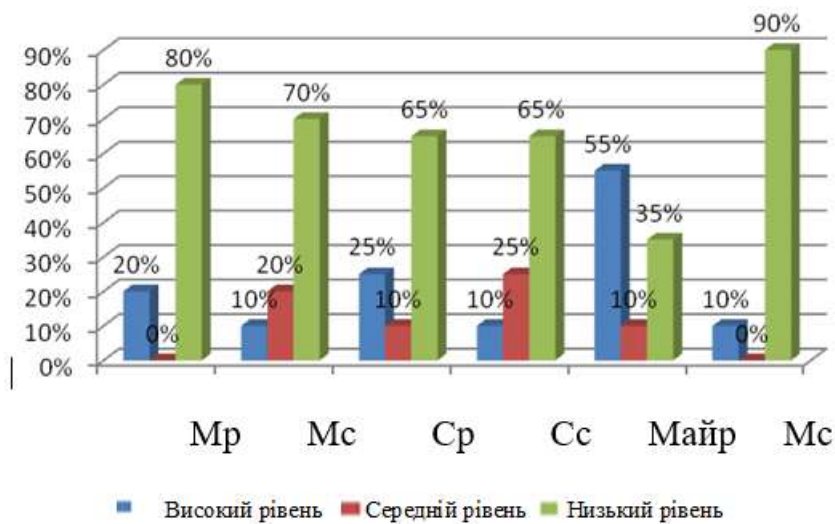

Рисунок 2.4. Розподіл рівня емоційного навантаження життєвих подій підлітків із повних сімей

Умовні позначення:

Mr - минулі радісні події;

Mc - минулі сумні події;

Cr - справжні радісні події;

Cc - справжні сумні події;

Майр – майбутні радісні події;

Mc– майбутні сумні події.

За результатами діагностики «ваги» життєвих подій на вибірці підлітків із повних сімей можна виділити такі закономірності:

1. За всіма видами подій, крім майбутніх радісних подій, переважає середній рівень емоційних переживань (від 65 до 90%).

2. Найбільші емоційні переживання викликають майбутні радісні події (55%). Друге місце за виділеним параметром займають радісні події у теперішньому (25%).

3. Найменше емоційне навантаження несуть сумні події у минулому (20%) та у 25% підлітків – сумні події у теперішньому.

Діагностика особистісно-емоційних особливостей за допомогою методики скороченого багатофакторного опитувальника для дослідження особистості (див. рис. 2.5 та 2.6). На початковому етапі обробки даних,

отриманих в результаті діагностики за методикою СБОО, було проведено факторизацію та виділено 3 фактори:

1. «Афективність»: Шизофренія – психастенія – параноя – гіпоманія. Даний фактор характеризує людей уразливих, упертих, працьовитих, винахідливих, щирих, наївних, сором'язливих, сентиментальних, незадоволених, що відрізняються гнучкістю розуму, винахідливістю, оригінальністю суджень, творчим багатством, дотепністю, широтою інтересів, розмов.

2. «Ригідність»: Іпохондрія – істерія (негативний полюс) – депресія – F. Він включає такі показники, як дратівливість, тривожність, скромність, сором'язливість, вразливість, незадоволеність собою, труднощі у прийнятті рішень, уникнення конфліктів, повільність ригідності.

3. «Деадаптивність»: Психопатія – К – L. Люди, які мають високий показник по даному фактору, характеризуються недостатнім саморозумінням та адаптаційними можливостями, бажанням приховати свої недоліки, тимчасовою дезадаптацією.

За результатами діагностики особистісно-емоційних особливостей на вибірці підлітків, які виховуються у неповних сім'ях, були отримані такі дані, а саме: високий рівень афективності демонструють 35% випробуваних (7 осіб), середній – 45% (9 підлітків), низький – 20% (4); високий рівень ригідності виявлено у 8 випробуваних (40%), середній – у 8 (40%), низький – у 4 (20%); високий рівень дезадаптивності спостерігається у 5 осіб (25%), середній – у 15 (15%), не виявлено низького.

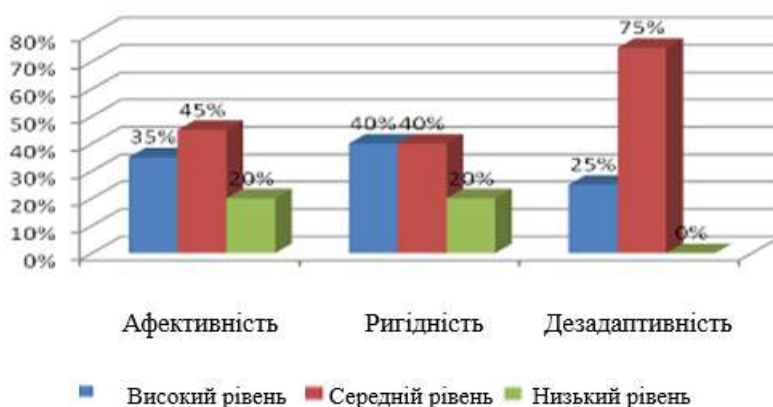

Рисунок 2.5. Розподіл особистісно-емоційних особливостей дітей розлучених батьків

З рисунку 2.5., можна дійти висновку про те, що у групі підлітків з неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма виділеними чинникам. Але спостерігається перевага у бік високих значень.

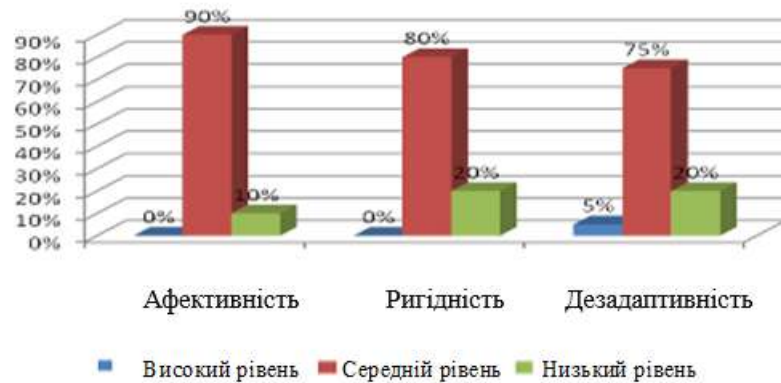

Рисунок 2.6. Розподіл особистісно-емоційних особливостей підлітків із повних сімей

У вибірці підлітків із повних сімей спостерігається наступна вираженість факторів, що характеризують особистісно-емоційні особливості:

1. Високий рівень афективності не виявлено, середній рівень демонструють 90% випробуваних (36 осіб), низький – 10% (4).

2. Високий рівень ригідності також виявлено, середній рівень спостерігається в 32 підлітків (80%), низький – в 8 (20%).

3. Висока деадаптивність властива 2 людині (5%), середній рівень – 30 (75%), низький – 8 (20%).

Отже, групи підлітків, які виховуються у повних сім'ях, також переважає середній рівень вираженості всіх чинників, але спостерігається перевага у бік низьких значень.

Таким чином, діагностика особистісно-емоційних особливостей та характеру дитячо-батьківських відносин у підлітків із повних та неповних сімей показала:

1. У неповних сім'ях з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість і непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка. У повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність, батьки схильні демонструвати позитивний інтерес. Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

2. Діагностика відносин показала, що у вибірці підлітків з неповних сімей за всіма видами відносин (ставлення до себе, життя та значимих інших; ставлення до чоловіків та сексу; ставлення до сім'ї та роботи; ставлення до жінок) переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу піддослідних за вищим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин. У підлітків із повних сімей також за всіма факторами переважає середній рівень. Але, на відміну другої групи респондентів спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

3. Підлітки з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні та ворожі почуття – до батька. Підлітки з повних сімей схильні виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері.

Підлітки з неповних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері, сильні позитивні почуття – з боку матері, братів і сестер, слабкі негативні та ворожі почуття – з боку батька. Підлітки ж із повних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері та батька, сильні позитивні почуття – з боку батька, слабкі негативні почуття – з боку матері та інших родичів, ворожі почуття – з боку матері.

4. Більшість підлітків оцінюють рівень своїх емоційних переживань радісних та сумних подій у минулому, у теперішньому та майбутньому як середній. Найсильніше вони переживають сумні події у сьогоденні та настання сумних подій у майбутньому. Найменше емоційне навантаження несуть радісні події у минулому. У підлітків із повних сімей з усіх видів подій, крім майбутніх радісних подій, переважає середній рівень емоційних переживань. Найбільші емоційні переживання викликають майбутні радісні події. Найменше емоційне навантаження несуть сумні події у минулому та сумні події у теперішньому.

У групі підлітків із неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма факторами, що характеризують особистісно-емоційні особливості (афективність, ригідність та дезадаптивність). Але спостерігається перевага у бік високих значень. У групі підлітків, що виховуються у повних сім'ях, також переважає середній рівень виразності всіх факторів, але спостерігається перевага у бік низьких значень.

Для порівняння двох вибірок респондентів використовувався критерій Манна-Уїтні. Було виділено такі значні відмінності:

Таблиця 2.7. Значні відмінності підлітків із повних та неповних сімей

Змінна	Середній ранг		U критерій Манна-Уїтні	Рівень значущості
	підлітки із неповних сімей	підлітки із повних сімей		
1. Ригідність	26,35	14,65	83	0,002
2. Дезадаптивність	24,45	16,55	121	0,33
3. Ставлення до жінок	14,4	26,6	78	0,001
4. Ставлення до чоловіків та сексу	15,65	25,35	103	0,009
5. Ставлення до сім'ї та навчання	16,05	24,95	111	0,016

6. Позитивний інтерес з боку матері	13,88	27,13	67,5	0
7. Директивність з боку матері	24,38	16,63	122,5	0,35
8. Автономність з боку матері	14,88	26,13	87,5	0,002
9. Непослідовність з боку матері	13,40	27,60	58	0
10. Позитивний інтерес з боку батька	16,63	24,38	122,5	0,35
11. Автономність з боку батька	16,13	24,88	112,5	0,017
12. Непослідовність з боку батька	14,65	26,35	83	0,001
13. Емоційне переживання минулих радісних подій	13,83	27,18	66,5	0
14. Емоційне переживання минулих сумних подій	24,85	16,15	113	0,18
15. Переживання справжніх радісних подій	16,23	24,78	114,5	0,21
16. Переживання майбутніх радісних подій	15	26	90	0,003
17. Прояв ніжних почуттів стосовно батька	14,68	26,33	83,5	0,001
18. Прояв слабких негативних почуттів підлітком по відношенню до сестер та братів	16,9	24,1	128	0,37
19. Прояв ворожих почуттів підлітком по відношенню до братів та сестер	15,05	25,95	91	0,001
20. Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку матері	23,88	17,13	132,5	0,064

21. Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку батька	16,65	24,35	123	0,033
22. Прояв слабких негативних почуттів щодо підлітка з боку братів та сестер	17,45	23,55	139	0,06

Значні відмінності підлітків із повних та неповних сімей дала такі результати:

1. За фактором «Ригідність» ($U=83$, $p<0.05$), а саме: у підлітків із сімей, де батьки перебувають у розлученні, цей показник виражений сильніше.

2. За фактором «Деадаптивність» ($U=121$, $p<0.05$): у підлітків із неповних сімей вона проявляється більше.

3. За фактором «Ставлення до жінок» ($U=78$, $p<0.05$), а саме: у підлітків із повних сімей ставлення до жінок більш позитивне.

4. За фактором «Ставлення до чоловіків та сексу» ($U=103$, $p<0.05$): підлітки з повних сімей характеризуються більш позитивним ставленням.

5. За фактором «Ставлення до сім'ї та роботи» ($U=111$, $p<0.05$), а саме: підлітки з повних сімей демонструють більш позитивне ставлення за цим показником.

6. За показником «Позитивний інтерес з боку матері» ($U=67.5$, $p<0.05$): у повних сім'ях матері виявляють більший інтерес до своїх дітей.

7. За показником «Директивність з боку матері» ($U=122.5$, $p<0.05$), а саме: у неповних сім'ях директивність вища.

8. За показником «Автономність з боку матері» ($U=87.5$, $p<0.05$): у повних сім'ях автономність вища.

9. За показником «Непослідовність з боку матері» ($U=58$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях виразність непослідовності сильніша.

10. За показником "Позитивний інтерес з боку батька" ($U = 122.5$, $p < 0.05$), а саме: у повних сім'ях вище.

11. «Автономність із боку батька» ($U=112.5$, $p<0.05$) вище повних сім'ях.
12. «Непоследовність з боку батька» ($U=83$, $p<0.05$) вище у повних сім'ях.
13. За рівнем емоційного переживання минулих радісних подій ($U=66.5$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях вони виражені сильніше.
14. За ступенем емоційного переживання минулих сумних подій ($U=113$, $p<0.05$): у неповних сім'ях сумні події, що пройшли, викликають сильніші переживання.
15. За ступенем переживання справжніх радісних подій ($U=114.5$, $p<0.05$), саме: у повних сім'ях вони переживаються сильніше.
16. За ступенем переживання майбутніх радісних подій ($U=90$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях переживання сильніші.
17. За показником «Прояв ніжних почуттів стосовно батька» ($U=83.5$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях підлітки схильні виявляти ніжні почуття стосовно батька, ніж у сім'ях, де батьки розлучені.
18. За показником «Прояв слабких негативних почуттів підлітком по відношенню до сестер і братів» ($U=128$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях підлітки схильні до прояву даного виду почуттів більше, ніж у неповних.
19. За показником «Прояв ворожих почуттів підлітком стосовно братів і сестер» ($U=91$, $p<0.05$), саме: у повних сім'ях підлітки більш схильні до прояву подібних почуттів.
20. За показником «Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку матері» ($U=132.5$, $p<0.05$): у неповних сім'ях матері більш схильні до прояву та вираження подібних почуттів.
21. За показником «Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку батька» ($U=123$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях батьки більш схильні до прояву даного виду почуттів.
22. Вираз слабких негативних почуттів щодо підлітка з боку братів і сестер ($U=139$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях ці почуття виявляються сильнішими.

Виходячи з отриманих даних, можна дати характеристику дітей батьки яких розлучилися. Вони мають виражену ригідність і дезадаптивність, досить негативно ставляться до сім'ї як соціального інституту, а також до сексуальних відносин, колег по роботі (навчання). Такі підлітки сильно переживають сумні події, які емоції щодо радісних подій недостатньо яскраві. У їхніх сім'ях матері схильні виявляти директивність та недостатньо цікавляться своїми дітьми. Але незважаючи на це, підлітки з неповних сімей відчують ніжніші почуття до матері, ніж до батька, по відношенню до якого схильні демонструвати виражені негативні і навіть ворожі почуття.

Для визначення того, чи є характер батьківського ставлення до підлітка фактором формування та прояву у нього негативних особистісно-емоційних особливостей, було проведено кореляційний аналіз, при цьому використовувався критерій Спірмена. При цьому були окремо розглянуті взаємозв'язки між змінними на вибірці підлітків із повних сімей та на вибірці із неповних сімей. Результати наведено у таблиці 2.8. та 2.9.

Таблиця 2.8.

Основні взаємозв'язки між особистісно-емоційними особливостями підлітків із неповних сімей та показниками батьківського ставлення до них

№	Змінна 1	Змінна 2	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
1	Афективність	Директивність батька	0,63	0,01
2		Ворожість батька	0,641	0,01
3	Дезадаптивність	Ворожість батька	0,459	0,05
4		Позитивний інтерес батька	-0,473	0,05
5		Ніжні почуття до самого себе	-0,448	0,05
6	Переживання минулих радісних подій	Ніжні почуття до матері	0,444	0,05

7		Ніжні почуття до батька	-0,448	0,05
8		Сильні почуття матері до підлітка	0,454	0,05
9	Переживання сумних подій	Автономність матері	-0,461	0,05
10		Автономність батька	-0,532	0,05

Відповідно до результатів кореляційного аналізу, проведеного на вибірці підлітків з неповних сімей, між особистісно-емоційними особливостями та показниками батьківського відношення існують такі взаємозв'язки:

1. Фактор афективності має взаємозв'язки з такими показниками, як директивність батька ($r=0.630$; $p=0.01$), ворожість батька ($r=0.641$; $p=0.01$). Отже, що сильніше виражена директивність і ворожість батька, то вище рівень афективності в підлітка.

2. Фактор дезадаптивності взаємопов'язаний з такими змінними, як ворожість батька ($r=0.459$; $p=0.05$), позитивний інтерес батька ($r=-0.473$; $p=0.05$), ніжні почуття до самого себе ($r=-0.448$; $p=0.05$). Це означає, що чим більша ворожість і менший позитивний інтерес до підлітка з боку батька, тим сильніше виражена дезадаптивність, що призводить до зниження ступеня прояву ніжних почуттів до самого себе.

3. Показник «переживання минулих радісних подій» має взаємозв'язок зі ступенем прояву ніжних почуттів підлітка по відношенню до матері ($r=0.444$; $p=0.05$) та до батька ($r=-0.448$; $p=0.05$), а також із показників «сильні почуття матері до підлітка» ($r=0.454$; $p=0.05$). Отже, переживання минулих радісних подій тим сильніше і позитивніше, чим сильніше мати виявляє позитивні почуття щодо підлітка і чим більшою мірою він відповідає їй своєю чергою проявом ніжних почуттів. При цьому має бути низький рівень ворожості батька щодо підлітка.

4. Показник «переживання справжніх сумних подій» взаємопов'язаний зі ступенем автономності матері ($r=0.461$; $p=0.05$) та батька ($r=-0.532$; $p=0.05$). Це означає, що при збільшенні ступеня автономності з боку матері та зниженні її

з боку батька переживання сумних подій, що відбуваються зараз, буде більш інтенсивним та емоційним.

Таким чином, проведення кореляційного аналізу на вибірці підлітків з неповних сімей з метою встановлення існування взаємозв'язків між особистісно-емоційними особливостями та показниками батьківського відношення дозволило встановити, що подібний взаємозв'язок є і полягає в наступному: чим сприятливішим для підлітка є характер батьківського ставлення до нього, тим благополучнішими і позитивнішими будуть його особистісно-емоційні особливості.

Таблиця 2.9.

Основні взаємозв'язки між особистісно-емоційними особливостями підлітків із повних сімей та показниками батьківського ставлення до них

№	Змінна 1	Змінна 2	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
1	Ригідність	Слабкі негативні почуття до самого себе	-0,613	0,01
2		Ворожі почуття до батька	0,61	0,01
3		Ворожі почуття стосовно інших родичів	0,457	0,05
4	Деадаптивність	Ворожість матері	-0,472	0,05
5		Ніжні почуття братів та сестер до підлітка	-0,52	0,05
6	Переживання майбутніх радісних подій	Ніжні почуття до матері	-0,494	0,05
7		Ніжні почуття матері до підлітка	-0,563	0,01
8	Переживання майбутніх сумних подій	Ніжні почуття до матері	-0,504	0,05
9		Ворожі почуття до себе	-0,673	0,01

На вибірці підлітків із повних сімей були отримані такі взаємозв'язки між особистісно-емоційними особливостями та показниками батьківського відношення:

1. Ригідність взаємопов'язана з показниками «слабкі негативні почуття до самого себе» ($r=-0.613$; $p=0.01$), «ворожі почуття до батька» ($r=0.610$; $p=0.01$) та «ворожі почуття до інших родичів» ($r = 0.457$; $p = 0.05$). Це означає, що чим більше підлітку властива ригідність, тим більше негативні почуття він відчуває до себе, до батька та інших родичів.

2. Фактор дезадаптивності має взаємозв'язок із ворожістю з боку матері ($r=-0.472$; $p=0.05$), ступенем прояву ніжних почуттів до підлітка з боку братів та сестер ($r=-0.520$; $p=0.05$). Отже, чим більша ворожість з боку матері до підлітка і менший ступінь прояву ніжних почуттів з боку братів та сестер, тим більший рівень дезадаптивності.

3. Показник «переживання майбутніх радісних подій» взаємопов'язаний зі ступенем прояву ніжних почуттів підлітка по відношенню до матері ($r=-0.494$; $p=0.05$) та ступенем прояву ніжних почуттів з боку матері до підлітка ($r=-0.563$; $p=0.01$). Отже, чим менший підліток і його мати виявляють один до одного ніжні почуття, тим менш інтенсивно та емоційно підліток переживатиме радісні події, які відбудуться в майбутньому.

4. Переживання майбутніх сумних подій має взаємозв'язок зі ступенем прояву ніжних почуттів щодо підлітка з боку матері ($r=-0.504$; $p=0.05$) та ступенем ворожих почуттів щодо самого себе ($r=-0.673$; $p=0.01$). Це означає, що чим меншою мірою мати виявляє до підлітка ніжні почуття і чим більший ступінь ворожих почуттів підліток виявляє до самого себе, тим менш інтенсивно і позитивно він переживатиме сумні події в майбутньому.

Таким чином, проведення кореляційного аналізу, спрямованого на визначення того, чи існує взаємозв'язок між особистісно-емоційними особливостями та характером батьківського відношення, на вибірці підлітків із повних сімей також підтвердило наявність даного взаємозв'язку, що дозволяє стверджувати, що характер батьківських відносин до підлітка є одним із них. факторів формування та прояви негативних емоційно-особистісних особливостей.

За результатами цього дослідження було виділено такі особливості підлітків, які виховуються у неповних сім'ях (фактор – розлучення батьків):

1. За оцінкою більшості підлітків, які виховуються у розлучених сім'ях, з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість та непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка.

2. Відносини підлітків з неповних сімей (ставлення до себе, життя та значимих інших, ставлення до жінок, ставлення до чоловіків та сексу, ставлення до сім'ї та роботи) характеризуються переважанням середнього рівня виразності. Але з аналізу розподілу респондентів за високим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин.

3. Підлітки із розлучених сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні та ворожі почуття – до батька. Найменше підлітки відчувають ніжні почуття до батька, сильні позитивні почуття до батька, слабкі негативні почуття до матері.

4. Підлітки з неповних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері, сильні позитивні почуття – з боку матері, братів і сестер, слабкі негативні та ворожі почуття – з боку батька. Найменше підлітки отримують ніжні та позитивні почуття з боку батька.

5. У порівнянні з підлітками з повних сімей, підлітки, які виховуються в неповних сім'ях, мають виражену ригідність і дезадаптивність, досить негативно ставляться до сім'ї як соціального інституту, а також до сексуальних відносин, колег по роботі (навчання). Такі підлітки сильно переживають сумні події, які емоції щодо радісних подій недостатньо яскраві. У їхніх сім'ях матері схильні виявляти директивність та недостатньо цікавляться своїми дітьми. Але незважаючи на це, підлітки з неповних сімей відчувають ніжніші почуття до

матері, ніж до батька, по відношенню до якого схильні демонструвати виражені негативні і навіть ворожі почуття.

Виходячи з цього, можна виділити пріоритетні напрямки психологічної роботи з цією групою підлітків:

1. Зниження тривожності.
2. Корекція та профілактика розвитку ригідності та дезадаптивності.
3. Розвиток емоційної сфери.
4. Усвідомлення та зміна відносин до різних сфер дійсності.

Для реалізації цих напрямків рекомендується використовувати тренінгові та консультаційні методи, бесіди, психотерапевтичні прийоми.

Можлива робота з батьками щодо корекції негативних аспектів у їхніх стосунках із підлітками. Рекомендується проводити бесіди та консультації, спрямовані на розширення сфери усвідомлення батьками своїх помилкових дій, а також можлива організація тренінгових груп щодо розвитку емоційної сфери та рефлексивного аналізу характеру міжособистісних відносин.

Висновки по розділу 2.

1. В емпіричному дослідженні продіагностовано підлітків із повних та неповних сімей.

Було використано наступні методи:

1. Тестування (для діагностики характеру дитячо-батьківських відносин та виразності негативних особистісно-емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей).

2. Методи математико-статистичної обробки даних, а саме частотний аналіз, кореляційний (критерій Спірмена) та порівняльний (критерій U Манна-Уїтні) аналізи.

У межах тестування застосовувалися такі методики:

1. Тест «Емоційне ставлення до сім'ї»;

2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО)

3. Опитувальник «Підлітки про батьків»;

4. Методика "Незавершені пропозиції";

5. "Психологічна автобіографія".

Опис методик дослідження

Тест «Діагностика емоційних відносин у сім'ї»

Ця методика спрямовано визначення позиції дитини стосовно сім'ї. Тест дозволяє якісно та кількісно оцінити почуття, які дитина відчуває до членів своєї сім'ї і як вона сприймає їхнє ставлення до себе.

Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО).

Дана методика дозволяє отримати додаткові дані для оцінки різних аспектів психічного стану та уточнення основних характеристик особистості випробуваного.

Опитувальник «Підлітки про батьків».

Методика вивчає установки, поведінку та методи виховання батьків так, як їх бачать діти у підлітковому віці. Методика включає п'ять шкал: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність і непослідовність.

Методика «незавершені пропозиції» є проєктивною особистісною методикою. Тест спрямований на діагностику ставлення дитини до батьків, братів, сестер, а також на виявлення цілей, цінностей, конфліктів та значних переживань. методика складається з 60 незавершених речень.

«Психологічна автобіографія» – це експресивна проєктна методика дослідження переживань, що з найбільш значущими сферами життя. Методика дозволяє виявити особливості сприйняття значних життєвих ситуацій: найважливіших подій у житті.

2. Методика діагностики дитячо-батьківських відносин за допомогою опитувальника «Підлітки про батьків»

Виходячи з наведених результатів у сім'ях, де батьки у розлученні, можна виділити наступне: за оцінкою більшості підлітків, які виховуються в розлучених сім'ях, з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість та непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка.

У повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність, батьки схильні демонструвати позитивний інтерес. Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

Таким чином, діагностика батьківського ставлення до підлітків за показниками автономності, директивності, непослідовності, ворожості та позитивного інтересу показала, що в неповних сім'ях спостерігається переважання високих рівнів за характеристиками, що сприяють формуванню у підлітка особистісної тривожності, на відміну від повних сімей, де виявлено картина взаємин.

Діагностика відносин підлітка за допомогою методики «незакінчені пропозиції». У вибірці дітей розлучених батьків з усіх видів відносин переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу респондентів за вищим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин.

У підлітків з повних сімей також з усіх чинників переважає середній рівень. Але, на відміну іншої групи респондентів, спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

Діагностика за методикою «Емоційне ставлення до сім'ї». Більшість підлітків з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні і ворожі почуття – до

батька. Більшість підлітків із повних сімей схильна виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері.

В результаті діагностики «ваги» життєвих подій на вибірці підлітків, які виховуються в неповних сім'ях, було отримано такі дані:

1. Більшість підлітків оцінюють рівень своїх емоційних переживань радісних і сумних подій у минулому, у теперішньому та майбутньому як середній (від 40 до 75% за різними видами подій).

2. Найсильніше вони переживають сумні події у теперішньому (25%) та настання сумних подій у майбутньому (25%).

3. Найменше емоційне навантаження несуть радісні події у минулому (40%).

За результатами діагностики «ваги» життєвих подій на вибірці підлітків із повних сімей можна виділити такі закономірності:

1. За всіма видами подій, крім майбутніх радісних подій, переважає середній рівень емоційних переживань (від 65 до 90%).

2. Найбільші емоційні переживання викликають майбутні радісні події (55%). Друге місце за виділеним параметром займають радісні події у теперішньому (25%).

3. Найменше емоційне навантаження несуть сумні події у минулому (20%) та у 25% підлітків – сумні події у теперішньому.

Діагностика особистісно-емоційних особливостей за допомогою методики СБОО . За результатами діагностики особистісно-емоційних особливостей на вибірці підлітків, які виховуються у неповних сім'ях, були отримані такі дані, а саме: високий рівень афективності демонструють 35% випробуваних (7 осіб), середній – 45% (9 підлітків), низький – 20% (4); високий рівень ригідності виявлено у 8 випробуваних (40%), середній – у 8 (40%), низький – у 4 (20%); високий рівень дезадаптивності спостерігається у 5 осіб (25%), середній – у 15 (15%), не виявлено низького. У групі підлітків з неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма виділеними чинникам. Але спостерігається перевага у бік високих значень.

У вибірці підлітків із повних сімей спостерігається наступна вираженість факторів, що характеризують особистісно-емоційні особливості:

1. Високий рівень афективності не виявлено, середній рівень демонструють 90% випробуваних (36 осіб), низький – 10% (4).

2. Високий рівень ригідності також виявлено, середній рівень спостерігається в 32 підлітків (80%), низький – в 8 (20%).

3. Висока дезадаптивність властива 2 людині (5%), середній рівень – 30 (75%), низький – 8 (20%).

Отже, групи підлітків, які виховуються у повних сім'ях, також переважає середній рівень вираженості всіх чинників, але спостерігається перевага у бік низьких значень.

Таким чином, діагностика особистісно-емоційних особливостей та характеру дитячо-батьківських відносин у підлітків із повних та неповних сімей показала:

1. У неповних сім'ях з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість і непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка. У повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність, батьки схильні демонструвати позитивний інтерес. Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

2. Діагностика відносин показала, що у вибірці підлітків з неповних сімей за всіма видами відносин (ставлення до себе, життя та значимих інших; ставлення до чоловіків та сексу; ставлення до сім'ї та роботи; ставлення до жінок) переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу респондентів за високим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин. У

підлітків із повних сімей також за всіма факторами переважає середній рівень. Але, на відміну другої групи респондентів спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

3. Підлітки з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні та ворожі почуття – до батька. Підлітки з повних сімей схильні виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері.

Підлітки з неповних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері, сильні позитивні почуття – з боку матері, братів і сестер, слабкі негативні та ворожі почуття – з боку батька. Підлітки ж із повних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері та батька, сильні позитивні почуття – з боку батька, слабкі негативні почуття – з боку матері та інших родичів, ворожі почуття – з боку матері.

4. Більшість підлітків оцінюють рівень своїх емоційних переживань радісних та сумних подій у минулому, у теперішньому та майбутньому як середній. Найсильніше вони переживають сумні події у сьогоденні та настання сумних подій у майбутньому. Найменше емоційне навантаження несуть радісні події у минулому. У підлітків із повних сімей з усіх видів подій, крім майбутніх радісних подій, переважає середній рівень емоційних переживань. Найбільші емоційні переживання викликають майбутні радісні події. Найменше емоційне навантаження несуть сумні події у минулому та сумні події у теперішньому.

У групі підлітків із неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма факторами, що характеризують особистісно-емоційні особливості (афективність, ригідність та дезадаптивність). Але спостерігається перевага у бік високих значень. У групі підлітків, що виховуються у повних сім'ях, також переважає середній рівень виразності всіх факторів, але спостерігається перевага у бік низьких значень.

Значні відмінності підлітків із повних та неповних сімей дала такі результати:

1. За фактором «Ригідність» ($U=83, p<0.05$), а саме: у підлітків із сімей, де батьки перебувають у розлученні, цей показник виражений сильніше.
2. За фактором «Дезадаптивність» ($U=121, p<0.05$): у підлітків із неповних сімей вона проявляється більше.
3. За фактором «Ставлення до жінок» ($U=78, p<0.05$), а саме: у підлітків із повних сімей ставлення до жінок більш позитивне.
4. За фактором «Ставлення до чоловіків та сексу» ($U=103, p<0.05$): підлітки з повних сімей характеризуються більш позитивним ставленням.
5. За фактором «Ставлення до сім'ї та роботи» ($U=111, p<0.05$), а саме: підлітки з повних сімей демонструють більш позитивне ставлення за цим показником.
6. За показником «Позитивний інтерес з боку матері» ($U=67.5, p<0.05$): у повних сім'ях матері виявляють більший інтерес до своїх дітей.
7. За показником «Директивність з боку матері» ($U=122.5, p<0.05$), а саме: у неповних сім'ях директивність вища.
8. За показником «Автономність з боку матері» ($U=87.5, p<0.05$): у повних сім'ях автономність вища.
9. За показником «Непослідовність з боку матері» ($U=58, p<0.05$), а саме: у повних сім'ях виразність непослідовності сильніша.
10. За показником "Позитивний інтерес з боку батька" ($U = 122.5, p < 0.05$), а саме: у повних сім'ях вище.
11. «Автономність із боку батька» ($U=112.5, p<0.05$) вище повних сім'ях.
12. «Непослідовність з боку батька» ($U=83, p<0.05$) вище у повних сім'ях.
13. За рівнем емоційного переживання минулих радісних подій ($U=66.5, p<0.05$), а саме: у повних сім'ях вони виражені сильніше.
14. За ступенем емоційного переживання минулих сумних подій ($U=113, p<0.05$): у неповних сім'ях сумні події, що пройшли, викликають сильніші переживання.
15. За ступенем переживання справжніх радісних подій ($U=114.5, p<0.05$), а саме: у повних сім'ях вони переживаються сильніше.

16. За ступенем переживання майбутніх радісних подій ($U=90$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях переживання сильніші.

17. За показником «Прояв ніжних почуттів стосовно батька» ($U=83.5$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях підлітки схильні виявляти ніжні почуття стосовно батька, ніж у сім'ях, де батьки розлучені.

18. За показником «Прояв слабких негативних почуттів підлітком по відношенню до сестер і братів» ($U=128$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях підлітки схильні до прояву даного виду почуттів більше, ніж у неповних.

19. За показником «Прояв ворожих почуттів підлітком стосовно братів і сестер» ($U=91$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях підлітки більш схильні до прояву подібних почуттів.

20. За показником «Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку матері» ($U=132.5$, $p<0.05$): у неповних сім'ях матері більш схильні до прояву та вираження подібних почуттів.

21. За показником «Прояв ніжних почуттів щодо підлітка з боку батька» ($U=123$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях батьки більш схильні до прояву даного виду почуттів.

22. Вираз слабких негативних почуттів щодо підлітка з боку братів і сестер ($U=139$, $p<0.05$), а саме: у повних сім'ях ці почуття виявляються сильнішими.

Проведення кореляційного аналізу на вибірці підлітків з неповних сімей з метою встановлення існування взаємозв'язків між особистісно-емоційними особливостями та показниками батьківського відношення дозволило встановити, що подібний взаємозв'язок є і полягає в наступному: чим сприятливішим для підлітка є характер батьківського ставлення до нього, тим благополучнішими і позитивнішими будуть його особистісно-емоційні особливості.

Проведення кореляційного аналізу, спрямованого на визначення того, чи існує взаємозв'язок між особистісно-емоційними особливостями та характером батьківського відношення, на вибірці підлітків із повних сімей

також підтвердило наявність даного взаємозв'язку, що дозволяє стверджувати, що характер батьківських відносин до підлітка є одним із них. факторів формування та прояви негативних емоційно-особистісних особливостей.

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ДЛЯ ДІТЕЙ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧИЛИСЯ

3.1. Мета, принципи, критерії ефективності психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися

Метою програми є підтримка психологічного та емоційного благополуччя дітей, які переживають розлучення батьків. Програма спрямована на створення сприятливого середовища для їх розвитку, забезпечення ефективної комунікації з обома батьками, та надання необхідних ресурсів для підтримки їхнього адаптації.

Принципи програми: індивідуалізація:

- програма повинна враховувати індивідуальні потреби та особливості кожної дитини, враховуючи їх вік, стать, характер та емоційні потреби;
- участь обох батьків: програма сприяє активній участі обох батьків у процесі виховання та надає ресурси для спільного вирішення питань виховання дітей;
- комунікація та співпраця: сприяння встановленню ефективної комунікації між батьками для спільного вирішення питань, пов'язаних із здоров'ям та розвитком дитини;
- емоційна підтримка: програма має забезпечувати емоційну підтримку для дітей, допомагаючи їм виражати свої почуття та адаптуватися до нових умов;
- сприяння адаптації: програма повинна надавати інструменти та навички для успішної адаптації дітей до нового життя, де їхні батьки розлучені.

Критерії ефективності програми:

1. покращення емоційного стану:

- спостереження за покращенням емоційного стану дітей, виявлення зменшення рівня стресу та збільшення позитивних виявів емоцій.

Показники:

- зменшення проявів емоційного стресу, таких як плач, агресивна поведінка чи погіршення сну;

- збільшення кількості позитивних виявів емоцій, таких як сміх, радість та ігрова активність.

2. зниження конфліктів:

- зменшення частоти та інтенсивності конфліктів між батьками та їхньою участю у програмі.

Показники:

- зменшення кількості конфліктів між батьками, особливо тих, що відбуваються у присутності дітей.

- зростання співпраці та ефективності розв'язання конфліктів між батьками.

3. покращення відносин між батьками та дітьми:

- виявлення поліпшень у відносинах між батьками та дітьми, підвищення рівня довіри та взаєморозуміння.

Показники:

- збільшення часу, який батьки проводять разом з дітьми у позитивному та конструктивному спілкуванні;

- виявлення змін у рівні взаєморозуміння та довіри між батьками та дітьми;

4. адаптація та успішність в навчанні:

- спостереження за збільшенням рівня адаптації дітей до змін в їхньому житті та поліпшенням їхньої успішності в навчанні.

Показники:

- збільшення академічного успіху дітей, включаючи оцінки, участь у класних заходах та інші показники навчального прогресу;

- спостереження за покращенням здатності дітей адаптуватися до нових ситуацій та сприймати навколишній світ позитивно;

5. участь батьків:

- забезпечення участі обох батьків у програмі та їхньої згоди з її принципами та цілями.

- виявлення активної участі обох батьків у програмі та в подіях, пов'язаних із життям дітей;

- збільшення рівня згоди між батьками щодо принципів та цілей програми.

- зменшення впливу розлучення: фіксація зменшення впливу розлучення на психологічне та емоційне здоров'я дітей.

Показники:

- зменшення виявів дитячої тривоги та депресії, пов'язаних із розлученням батьків.

- виявлення збереження або поліпшення психічного стану та емоційного благополуччя дітей.

Ці критерії та принципи допомагають забезпечити ефективність програми для дітей, батьки яких розлучилися, та враховувати їхні унікальні потреби та ситуацію.

3.2. Елементи психологічної програми для дітей, батьки яких розлучилися

Елементи програми для дітей, батьки яких розлучилися, мають за мету створення сприятливого середовища для їх психологічного і емоційного розвитку, а також сприяння ефективній комунікації між батьками та покращенню взаємин всередині родини. Ось детальний опис кожного елемента:

1. групові та індивідуальні консультації: надання можливості дітям отримати як групові, так і індивідуальні консультації від психологів та консультантів. групові сесії можуть включати спільні заняття для дітей, які переживають подібні ситуації.

Мета: допомогти дітям зрозуміти та ефективно виражати свої емоції, а також розвивати навички спілкування та взаємодії.

Групові консультації:

– формат: групові заняття проводяться за участі психологів та консультантів і спрямовані на об'єднання дітей у спільній атмосфері для взаємної підтримки та обміну досвідом.

Теми:

- розуміння власних емоцій під час розлучення батьків;
- розвиток навичок ефективного спілкування та вираження почуттів;
- спільні ігри та творчі заняття для створення позитивної атмосфери.

Мета:

– створення сприятливого співтовариства, де діти можуть відчувати підтримку один одного та засвоїти позитивні способи вираження своїх почуттів.

Індивідуальні консультації:

– формат: індивідуальні сесії проводяться з дитиною окремо від групи та фокусуються на її конкретних потребах та емоційному стані;

Теми:

- особливості переживання розлучення та адаптація до нових умов;
- розвиток навичок самоідентифікації та підтримки в ситуації стресу;
- визначення особистих сильних сторін та розвиток позитивного ставлення до себе;

Мета:

– надання індивідуальної підтримки та спрямування на особистісний розвиток, враховуючи унікальні потреби кожної дитини.

участь батьків у консультаціях:

Формат:

– залучення батьків до консультацій для отримання інформації та порад щодо ефективного підтримання дитини в умовах розлучення.

Теми:

– взаємодія з дитиною та розуміння її потреб під час розлучення;
– розвиток навичок спілкування та співпраці з іншим батьком;
– стратегії спільного вирішення конфліктів та підтримки позитивного емоційного клімату в сім'ї.

Мета: забезпечення батькам необхідних знань та інструментів для підтримки своїх дітей у період розлучення.

Ефективні методи роботи:

– використання рольових ігор та ситуаційних завдань.
– використання технік арт-терапії та творчих занять.
– практика релаксаційних вправ та технік саморегуляції.
– розробка індивідуальних планів дій та стратегій для подолання труднощів.

– створення психологічної безпеки та довіри у групі та під час індивідуальних консультацій.

Ці консультації розроблені для забезпечення повного та комплексного підходу до підтримки дітей у ситуації розлучення батьків, дозволяючи їм розвивати позитивні стратегії впорядкування з емоційними викликами та створюючи умови для збереження психологічного здоров'я.

2. психологічні ігри та творчі заняття: організація різноманітних творчих та розважальних заходів, таких як ігри, малювання, театральні

постановки. це допомагає дітям виражати свої почуття та сприяє їхньому емоційному вираженню.

Мета: забезпечення позитивного розвитку та розваг для дітей, сприяння творчості та зближенню у групі.

Емоційний лото: гра, де кожна клітина лото містить зображення різних емоцій, діти вибирають картку та обговорюють, як цю емоцію можна виразити або розпізнати у інших.

Мета: розвивати емоційну інтелігенцію та здатність розпізнавати власні та чужі почуття.

гра «Маски емоцій»:

Опис: діти створюють маски, які виражають різні емоції, потім вони діляться своїми історіями або розповідають, чому вони вибрали саме такі вирази обличчя.

Мета: підвищення усвідомленості про емоції та розвиток творчих навичок.

Гра «Острів емоцій»:

Опис: діти представляють, що опинилися на острові, де кожен куточок відповідає певній емоції. вони обговорюють свої почуття та події, пов'язані з цими емоціями.

Мета: розвивати комунікативні навички та сприяти відкритому вираженню емоцій.

Художня терапія: діти використовують різні художні матеріали для творчого вираження своїх емоцій. малюнки, колажі та скульптури можуть слугувати способом вираження почуттів;

Мета: забезпечити безпосереднє та виразне вираження емоцій через творчість.

Драматична терапія: діти грають ролі або створюють власні історії та сценарії. це допомагає їм виражати почуття та емоції через дійових персонажів.

Мета: підтримка розвитку соціальних навичок та розуміння різних ситуацій.

Музикотерапія: використання музики, ритму та звуків для створення емоційного відгуку. діти можуть створювати музику, слухати або танцювати під неї.

Мета: отримання позитивних емоцій та покращення емоційного стану.

Групова психодрама: діти разом створюють сценки або інсценізують події, щоб розкрити та розуміти свої емоції.

Мета: забезпечити можливість виразу почуттів та розвитку емоційної інтелігенції.

Ці психологічні гри та творчі заняття спрямовані на створення позитивного та підтримуючого середовища для дітей у ситуації розлучення батьків. вони допомагають дітям розкривати та розуміти свої емоції, розвивати соціальні навички та знаходити творчі способи вираження себе.

3. групові тренінги для батьків: організація тренінгів для батьків з питань ефективної комунікації, розуміння потреб дитини під час розлучення, адаптації та підтримки їхнього психологічного здоров'я.

Мета: збільшення батьківської компетентності та покращення спілкування між батьками для підтримки дітей.

Тема групових тренінгів: «ефективність батьківства в умовах розлучення».

Мета: надання батькам, які переживають розлучення, необхідних знань, навичок та підтримки для покращення їхніх відносин з дітьми, зниження впливу стресу на сім'ю та створення позитивного емоційного середовища для дітей.

Структура тренінгу:

1. вступ:
 - представлення тренера та учасників;
 - обговорення цілей та очікувань від тренінгу;
2. розуміння емоційного впливу розлучення на дітей:

– аналіз психологічних аспектів відчуттів та реакцій дітей на розлучення;

– дискусія про важливість емоційної підтримки;

3. ефективна комунікація між батьками:

– навчання навичкам слухання та вираження власних емоцій;

– вправи на покращення комунікаційних навичок;

4. стратегії спільного виховання:

– аналіз можливостей спільного прийняття рішень та визначення правил;

– практичні поради щодо створення єдиної педагогічної лінії;

– емоційна підтримка дітей: вивчення методів, які допомагають дітям адаптуватися та виражати свої емоції;

– ділові ігри та вправи для підтримки емоційного здоров'я дітей;

– запобігання конфліктам: розгляд стратегій врегулювання конфліктних ситуацій між батьками;

– роль третьої сторони у вирішенні суперечок.

5. практика позитивного спілкування:

– розвиток методів підтримки позитивного спілкування з дітьми;

– вправи на виявлення та підкреслення позитивних аспектів батьківства;

6. підсумок та обговорення:

– резюме основних вивчених навичок та стратегій;

– обговорення планів дій після тренінгу та можливостей подальшої підтримки.

Методи навчання: групові обговорення, рольові вправи, відкриті діалоги, кейс-аналіз, практичні сценарії та ділові ігри.

Очікувані результати: учасники здобудуть навички ефективної комунікації, розуміння психології дітей у ситуації розлучення, стратегії

підтримки емоційного здоров'я та засоби вирішення конфліктів, також, створять план покращення власного батьківства в умовах розлучення.

4. Планування спільних подій для сім'ї: сприяння організації спільних подій для батьків та дітей, таких як сімейні вечори, поїздки та святкові події, що сприяють зміцненню зв'язків в родині.

Мета: створення можливостей для позитивних взаємодій та спільних спогадів, покращення відносин всередині сім'ї.

Планування спільних подій для сім'ї є важливим аспектом здорового та злагодженого родинного життя. Такі події не тільки сприяють зміцненню родинних взаємин, але й створюють сприятливий клімат для позитивного спілкування та взаєморозуміння. Планування спільних подій для сім'ї передбачає:

- визначення мети події;
- проведення опитування серед членів сім'ї;
- вибір події відповідно до інтересів сім'ї;
- визначення дати та часу події;
- вибір відповідного місця для проведення;
- розроблення програми події;
- залучення учасників до підготовки та участі;
- створення різних зон для різних видів діяльності;
- забезпечення фото та відеозйомки події;
- оцінка та підбиття підсумків після події.
- аналіз можливостей збереження та повторення традиції.

Гнучкість та уважність до індивідуальних потреб кожного члена родини сприяють успішному проведенню події, забезпечуючи приємний та запам'ятовуючий час для всіх.

5. Медіація та конфліктологічна підтримка: забезпечення медіації та конфліктологічної підтримки для вирішення конфліктних ситуацій між батьками та сприяння конструктивній взаємодії.

Мета: зменшення рівня конфліктів між батьками та створення сприятливого середовища для дітей.

Медіація – це процес вирішення конфліктів, в якому третя нейтральна сторона, відома як медіатор, допомагає сторонам знайти взаємовигідні рішення. Основною метою медіації є досягнення взаємоприйнятних рішень із урахуванням інтересів всіх сторін. Даний підхід особливо ефективний у ситуаціях конфліктів, таких як розлучення батьків, спадкові справи, сімейні розбіжності та інші.

Ключові етапи медіації:

- визначення проблеми: медіатор встановлює причини конфлікту та ідентифікує основні питання, які потребують вирішення;
- сприяння висловленню точок зору: сторони мають можливість висловити свої почуття, думки та очікування без переривань;
- створення атмосфери співпраці: медіатор створює позитивну атмосферу співпраці та розуміння, сприяючи взаєморозумінню та побудові довіри між сторонами;
- генерація рішень: спільно розробляються різні варіанти рішень, при цьому особлива увага приділяється врахуванню потреб кожної сторони;
- укладення угоди: якщо досягнута згода щодо рішення, укладається угода, яка стає основою подальших дій;
- виконання та слідкування: медіатор слідкує за виконанням угоди та може надавати підтримку у вирішенні будь-яких додаткових питань.

Конфліктологічна підтримка – це спеціалізована допомога в управлінні та вирішенні конфліктів. Вона може бути надана як окрема послуга чи включена в комплексні програми психологічної та юридичної підтримки. Конфліктолог здійснює аналіз конфлікту, розробляє стратегії його вирішення та сприяє створенню конструктивних відносин між сторонами.

Основні аспекти конфліктологічної підтримки:

- аналіз конфлікту: конфліктолог допомагає розібратися в сутності конфлікту, визначити його причини та ризики;
- розробка стратегій вирішення: вивчення різних стратегій та вибір найбільш ефективних для конкретної ситуації;
- навчання навичкам врегулювання: надання інструментів та технік для самостійного врегулювання конфліктів у майбутньому;
- комунікаційна підтримка: розвиток ефективних комунікаційних навичок, спрямованих на запобігання конфліктів та покращення взаєморозуміння;
- психологічна підтримка: допомога у вираженні емоцій та подоланні стресу, пов'язаного з конфліктом.

Якщо враховувати розлучення батьків як потенційний джерело конфліктів, медіація та конфліктологічна підтримка можуть бути важливими інструментами для покращення відносин та забезпечення конструктивного вирішення суперечок у сім'ї.

6. Індивідуальні підходи до кожної дитини: розробка індивідуальних планів підтримки та розвитку для кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та особливості.

Мета: забезпечення персоналізованої допомоги для кожної дитини, спрямованої на її конкретний розвиток та підтримку.

Індивідуальний підхід до кожної дитини важливий для забезпечення її гармонійного розвитку, особливо у випадках, коли діти переживають розлучення батьків. Такий підхід передбачає урахування унікальних потреб, характеру та особливостей кожної дитини. Нижче розглянуті ключові аспекти індивідуалізації підходу до дітей в ситуації розлучення батьків:

1. аналіз емоційних потреб:
 - визначення основних емоційних потреб кожної дитини;
 - спостереження за вираженням емоцій та реакціями на стресові ситуації;

Приклади заходів:

- організація індивідуальних консультацій із психологом для визначення емоційних потреб дитини;

- сприяння вираженню своїх емоцій через мистецтво, гру або терапію;

2. адаптація під особистість:

- врахування індивідуальних характеристик та особливостей кожної дитини;

- здійснення адаптації до особистісних особливостей;

Приклади заходів:

- організація індивідуальних занять для розвитку конкретних навичок чи талантів;

- врахування темпераменту та стилю взаємодії при взаємодії з кожною дитиною.

3. розвиток особистих інтересів:

- вивчення та підтримка інтересів кожної дитини окремо;

- сприяння розвитку унікальних хобі та здібностей;

Приклади заходів:

- спільне визначення та підтримка особистих інтересів;

- організація занять, спрямованих на розвиток конкретних інтересів кожної дитини.

4. формування позитивної самооцінки:

- створення умов для формування позитивної самооцінки та визнання власних досягнень;

- сприяння розвитку впевненості та самостійності;

Приклади заходів:

- спільне визначення цілей та досягнень;

- надання підтримки та позитивного зворотного зв'язку.

5. гнучкість у методах виховання:

- використання різноманітних підходів до виховання в залежності від потреб та особливостей кожної дитини;

- адаптація методів до вікових та характеристик кожної дитини із врахуванням її рівня розвитку;

Приклади заходів:

- спільне обговорення та визначення методів виховання, які ефективні для кожної дитини;

- постійний моніторинг та адаптація підходів в залежності від реакцій дитини.

Індивідуальний підхід до кожної дитини у ситуації розлучення батьків дозволяє забезпечити оптимальний розвиток та психологічне благополуччя кожної особистості. Важливо пам'ятати, що індивідуалізація вимагає постійного спілкування та взаємодії з дітьми для визначення їхніх потреб і відповідного адаптування підходів.

Електронні та паперові ресурси для підтримки: надання доступу до електронних ресурсів, які містять інформацію та поради щодо розвитку дітей у розлученні, а також надання інформаційних брошур та пам'яток.

Мета: забезпечення батькам та дітям доступу до корисних ресурсів для самостійного вивчення та здоров'я.

7. Постійне відстеження та оцінка прогресу: ведення систематичного моніторингу та оцінка прогресу дітей та родин для адаптації програми до їхніх потреб та ситуацій.

Мета: постійне вдосконалення програми з урахуванням змін в потребах та ситуаціях родин.

Постійне відстеження та оцінка прогресу є важливою частиною управління програмою для дітей, батьки яких розлучилися. Цей процес допомагає визначити ефективність програми, внести корективи та забезпечити максимальну підтримку для дітей та їхніх родин. Відстеження та оцінки прогресу може включати наступне:

- систематичні спостереження: проведення регулярних спостережень за дітьми в середовищі програми. Це може бути здійснено за допомогою психологів, вчителів, чи інших фахівців для спостереження за емоційним станом, соціальним взаємодією та навчальним прогресом;
- анкетування та опитування: застосування анкет та опитувань для отримання думок та вражень від батьків, вчителів та дітей щодо програми. Це може включати питання про зміни в емоційному стані, відносинах та поведінці дітей;
- оцінка навчальних досягнень: аналіз успішності дітей у навчанні та спостереження за їхнім академічним прогресом. Це може включати оцінювання оцінок, участі в класних заходах, виконання домашніх завдань та інші академічні показники;
- емоційна та соціальна оцінка: використання методів анкетування та спостереження для визначення змін в емоційному стані дітей та їх соціальній взаємодії. Оцінка може включати рівень самопочуття, рівень адаптації та участь у групових активностях;
- виявлення відмінностей у поведінці: спостереження за змінами у поведінці дітей, такими як збільшення або зменшення рівня агресії, участь у конфліктах, а також зміни в ставленні до навчання та соціальних відносинах;
- консультації та індивідуальні розмови: проведення регулярних консультацій та індивідуальних розмов з дітьми та їхніми батьками для виявлення їхніх потреб, побажань та вражень від програми;
- кількісні та якісні показники: визначення конкретних кількісних показників, таких як кількість учасників, рівень відвідуваності, а також якісних показників, таких як рівень задоволення учасників програми;
- взаємодія зі спільнотою: залучення доцільної громадськості, педагогічних працівників, батьківських комітетів та інших зацікавлених сторін у процес відстеження та оцінки прогресу.

Ці методи спільно використовуються для створення всебічного розуміння ефективності програми та її впливу на дітей у ситуації розлучення батьків. Аналіз отриманих даних дозволяє вчасно вносити корективи та покращувати програму для досягнення оптимальних результатів.

Ці елементи спільно працюють для створення цільової програми, що сприяє психологічному здоров'ю та емоційному благополуччю дітей, батьки яких розлучилися.

Висновки по розділу 3.

1. Метою програми є підтримка психологічного та емоційного благополуччя дітей, які переживають розлучення батьків. Програма спрямована на створення сприятливого середовища для їх розвитку, забезпечення ефективної комунікації з обома батьками, та надання необхідних ресурсів для підтримки їхнього адаптації.

Принципи програми: індивідуалізація:

– програма повинна враховувати індивідуальні потреби та особливості кожної дитини, враховуючи їх вік, стать, характер та емоційні потреби;

– участь обох батьків: програма сприяє активній участі обох батьків у процесі виховання та надає ресурси для спільного вирішення питань виховання дітей;

– комунікація та співпраця: сприяння встановленню ефективної комунікації між батьками для спільного вирішення питань, пов'язаних із здоров'ям та розвитком дитини;

– емоційна підтримка: програма має забезпечувати емоційну підтримку для дітей, допомагаючи їм виражати свої почуття та адаптуватися до нових умов;

– сприяння адаптації: програма повинна надавати інструменти та навички для успішної адаптації дітей до нового життя, де їхні батьки розлучені.

Критерії ефективності програми:

1. покращення емоційного стану:

– спостереження за покращенням емоційного стану дітей, виявлення зменшення рівня стресу та збільшення позитивних виявів емоцій.

2. зниження конфліктів:

– зменшення частоти та інтенсивності конфліктів між батьками та їхньою участю у програмі.

3. покращення відносин між батьками та дітьми:

– виявлення поліпшень у відносинах між батьками та дітьми, підвищення рівня довіри та взаєморозуміння.

4. адаптація та успішність в навчанні:

– спостереження за збільшенням рівня адаптації дітей до змін в їхньому житті та поліпшенням їхньої успішності в навчанні.

5. участь батьків:

– забезпечення участі обох батьків у програмі та їхньої згоди з її принципами та цілями.

– виявлення активної участі обох батьків у програмі та в подіях, пов'язаних із життям дітей;

– збільшення рівня згоди між батьками щодо принципів та цілей програми.

– зменшення впливу розлучення на дітей: виявлення зменшення впливу розлучення на психологічне та емоційне здоров'я дітей.

Ці критерії та принципи допомагають забезпечити ефективність програми для дітей, батьки яких розлучилися, та враховувати їхні унікальні потреби та ситуацію.

2. Елементи програми для дітей, батьки яких розлучилися, мають за мету створення сприятливого середовища для їх психологічного і емоційного розвитку, а також сприяння ефективній комунікації між батьками та покращенню взаємин всередині родини. Ось детальний опис кожного елементу:

– групові та індивідуальні консультації: надання можливості дітям отримати як групові, так і індивідуальні консультації від психологів та консультантів. групові сесії можуть включати спільні заняття для дітей, які переживають подібні ситуації;

Мета: допомогти дітям зрозуміти та ефективно виражати свої емоції, а також розвивати навички спілкування та взаємодії.

– психологічні ігри та творчі заняття: організація різноманітних творчих та розважальних заходів, таких як ігри, малювання, театральні постановки. це допомагає дітям виражати свої почуття та сприяє їхньому емоційному вираженню.

Мета: забезпечення позитивного розвитку та розваг для дітей, сприяння творчості та зближенню у групі.

– групові тренінги для батьків: організація тренінгів для батьків з питань ефективної комунікації, розуміння потреб дитини під час розлучення, адаптації та підтримки їхнього психологічного здоров'я.

Мета: збільшення батьківської компетентності та покращення спілкування між батьками для підтримки дітей.

– планування спільних подій для сім'ї: сприяння організації спільних подій для батьків та дітей, таких як сімейні вечори, поїздки та святкові події, що сприяють зміцненню зв'язків в родині.

Мета: створення можливостей для позитивних взаємодій та спільних спогадів, покращення відносин всередині сім'ї.

медіація та конфліктологічна підтримка: забезпечення медіації та конфліктологічної підтримки для вирішення конфліктних ситуацій між батьками та сприяння конструктивній взаємодії;

Мета: зменшення рівня конфліктів між батьками та створення сприятливого середовища для дітей.

– індивідуальні підходи до кожної дитини: розробка індивідуальних планів підтримки та розвитку для кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та особливості.

Мета: забезпечення персоналізованої допомоги для кожної дитини, спрямованої на її конкретний розвиток та підтримку.

– постійне відстеження та оцінка прогресу: ведення систематичного моніторингу та оцінка прогресу дітей та родин для адаптації програми до їхніх потреб та ситуацій.

Мета: постійне вдосконалення програми з урахуванням змін в потребах та ситуаціях родин.

ВИСНОВКИ

1. Сім'я – мала соціальна група, найважливіша форма організації індивідуального побуту, заснована на подружньому об'єднанні та родинних зв'язках, тобто, відносинах між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, які проживають разом та ведуть спільне господарство.

Сім'я, як і будь-яка система, реалізує ряд функцій, що відбиває як специфіку сім'ї, її культурно – історичного поступу, і своєрідність етапів життєвого циклу. Виділяють такі функції сім'ї:

- економічну (матеріально-виробничу). Економічна функція сім'ї визначається об'єднанням доходів її членів та розподілом цих доходів на споживання відповідно до потреб кожного члена сім'ї;

- господарсько-побутова функція реалізується у вигляді організації побуту сім'ї та особистого побуту кожного з її членів;

- репродуктивну (дітонародження та відтворення населення). Ця функція є найважливішою соціальною функцією сім'ї, що забезпечує відтворення населення. Важливість репродуктивної функції сім'ї усвідомлювалася суспільством ще Стародавньому Римі, де за правління імператора Августа було видано закони, стимулюючі народження дітей у сім'ях римських громадян;

- функцію виховання дітей – задоволення індивідуальних потреб чоловіки й жінки у батьківстві та материнстві, у контактах із дітьми та їх вихованні, і навіть у цьому, що можуть реалізувати себе у дітях. Таким чином, забезпечується соціалізація дітей та підготовка нових членів суспільства;

- сексуально-еротичну. Лише вибіркові, стабільні сексуальні відносини з постійним партнером, який виступає як унікальна і неповторна особистість, створюють умови для досягнення найповнішої сексуальної гармонії партнерів;

- функцію духовного спілкування, що передбачає духовне взаємозбагачення членів сім'ї; інформаційний обмін; обговорення найбільш

значимих для особистості проблем; створення умов для особистісного та інтелектуального зростання членів сім'ї ;

– функцію емоційної підтримки та прийняття – задоволення потреб членів сім'ї у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічній захищеності ;

– рекреативну (відновну) – функцію забезпечення умов відновлення нервово-психічного здоров'я та психічної стабільності членів сім'ї ;

– соціально-статусна функція – надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної культури.

Реалізуючи свої функції, сім'я, з одного боку, задовольняє найважливіші природні, біологічні потреби людини. З іншого боку, дозволяє людині досягати певних цілей у спілкуванні, в особистісному та духовному зростанні. При цьому з розвитком сім'ї цілі закономірно змінюються: одні збільшуються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов.

Дисфункціональні сім'ї виявляються нездатними задовольняти потреби один одного в особистісному, духовному зростанні.

В результаті дослідження мотивів одруження в дисфункціональних сім'ях можна визначити наступне:

1. Втеча від батьків.
2. Посада (одруження з почуття обов'язку).
3. Самотність.
4. Дотримання традиції (ініціатива батьків).
5. Кохання.
6. Престиж, пошук матеріальних благ.
7. Помста.

В психології виділяють чотири види сімейно-обумовлених травмуючих станів: стан глобальної сімейної незадоволеності, «сімейна тривога», сімейно-обумовлена непосильна нервово-психічна і фізична напруга, почуття провини.

До основних характеристик дану стану відносяться:

1. Стан глобальної сімейної незадоволеності.

Патогенна ситуація, що зумовлює виникнення цього переживання, тобто, різка розбіжність між реальним життям сім'ї та очікуваннями індивіда. Характер травмуючого впливу незадоволеності залежить від ступеня усвідомленості цього стану.

В даному випадку спостерігається відкрите визнання партнером того факту, що сімейні стосунки його задовольняють. Усвідомлена незадоволеність нерідко супроводжується конфліктом між членами подружжя. Інакше проявляється незадоволеність, що погано усвідомлюється («тліє»).

2. Сімейна тривога.

Під «сімейною тривоگوю» розуміються стани тривоги в одного чи обох членів сім'ї. Характерною ознакою даного типу тривоги є те, що вона проявляється у сумнівах, страхах, побоюваннях, що стосуються, перш за все сім'ї – здоров'я її членів, їх пізніх повернень, сутичок та конфліктів, що виникають у сім'ї.

3. Сімейно – обумовлена непосильна нервово – психічна та фізична напруга.

2. Психологи виділяють наступні причини розлучень:

1. Зміцнення економічної самостійності та соціальної рівноправності жінки.

2. Орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, насамперед на взаємне подружнє кохання, підвищені вимоги до партнера, обраного по коханню.

3. Недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного з партнерів.

4. Руйнування сім'ї у разі, коли любов приноситься в жертву випадкового зв'язку.

Основні умови, що визначають розлучення, - це урбанізація способу життя, міграція населення, індустріалізація країни, емансипація жінок.

Важливою умовою дослідження є принцип нетотожності мотивів розлучення його причинам Найчастіше виділяють такі мотиви розлучень:

- відсутність спільних поглядів та інтересів (у тому числі й релігійні розбіжності);
- несумісність характерів;
- порушення подружньої вірності;
- відсутність чи втрата почуття любові;
- любов до іншого;
- легковажне ставлення до подружніх обов'язків;
- погані стосунки з батьками (втручання батьків та інших родичів);
- пияцтво (алкоголізм) чоловіка;
- відсутність нормальних житлових умов;
- статева незадоволеність.

При вивченні розлучень розглядають чотири групи факторів:

1. Імовірність зв'язку між соціальним походженням людини та її ставленням до розлучення. Відомо, що міське населення розлучається частіше, ніж мешканці сільської місцевості.

2. Різні типи соціального тиску на індивіда у зв'язку з розлученням. Наприклад, несхвалення шлюбу чи розлучення родичами чи значущими йому особами.

3. Спосіб вибору шлюбних партнерів.

4. Легкість чи складність подружнього пристосування для людей різного соціального походження.

3. Дитячі переживання через розлучення батьків є унікальним та специфічним процесом, який включає в себе ряд емоційних відчуттів. Серед основних аспектів цього процесу можна виділити:

7. шок і відчуття втрати: першим етапом є часто шок та відчуття втрати. Дитина може відчувати, що її стабільний світ рухається і втрачає певну стабільність, яку забезпечує її сім'я;

8. гнів та вину: діти можуть висловлювати гнів на батьків або на самі себе. Це може виникнути внаслідок відчуття власної безпомічності чи невпевненості в тому, що відбувається;

9. страх та тривога: розлучення може викликати страх перед невідомим, а також тривожність стосовно того, як зміниться їхнє життя;

10. відчуття втрати єдності сім'ї: діти можуть переживати втрату єдності родини та відчуття розпаду цілого, що може впливати на їхню самооцінку та почуття безпеки;

11. прагнення до збереження родинної гармонії: деякі діти можуть намагатися відновити або зберегти родинну гармонію, навіть якщо це вже неможливо. Вони можуть використовувати різні стратегії, спрямовані на відновлення розлученого батьківства;

12. потреба в забезпеченні стабільності та підтримки: діти часто виявляють потребу в стабільності і підтримці під час періоду розлучення батьків. Сприятливе середовище, емоційна підтримка та можливість висловлювати свої емоції допомагають дитині адаптуватися до нових обставин.

Цей специфічний контекст переживань важливо розглядати з урахуванням індивідуальних рис кожної дитини, а також контекстуальних чинників, що впливають на їхнє життя.

Наслідки розлучення батьків можуть негативно позначитися на подальшому житті дитини, як фізично, так і емоційно. Дослідження психологічних аспектів вказують на ряд можливих наслідків:

6. емоційні труднощі: діти, які переживають розлучення батьків, можуть зазнавати емоційних труднощів, таких як стрес, тривожність, депресія та втрата самооцінки;

7. соціальна адаптація: розлучення може впливати на соціальну адаптацію дитини, ускладнюючи взаємодію з оточуючим оточенням та формуванням міжособистісних відносин;

8. академічні проблеми: деякі діти можуть зазнавати труднощі в навчанні через відсутність стабільності та концентрації у зв'язку із стресом розлучення;

9. проблеми у взаєминах з батьками: розлучення може впливати на взаємини дитини з кожним із батьків, особливо у випадках конфліктів чи втрати родинної єдності;

10. вплив на формування особистості: розлучення може впливати на формування особистості та самоідентифікацію, призводячи до появи комплексів та внутрішніх конфліктів.

Важливо підкреслити, що вплив розлучення може бути індивідуальним та залежати від багатьох факторів, таких як вік дитини, якість відносин з батьками, рівень підтримки та доступ до психологічної допомоги. Оптимальне управління цими аспектами може допомогти зменшити негативні наслідки розлучення та сприяти психологічному відновленню дитини.

Реакції дітей на розлучення батьків можуть значно відрізнятись в залежності від їхнього віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей. Враховуючи це, можна виділити основні реакції в різні вікові періоди:

4. дошкільний вік (до 6 років):

– страх і тривожність: дошкільники можуть переживати страх перед втратою батьківської уваги та підтримки, а також тривожність через неспокійність у родині;

– регресія: можлива регресія в поведінці, така як відмова від навчання чи вираження емоцій через дитячу мову;

5. молодший шкільний вік (6-12 років):

– виняткова реакція: діти цього віку можуть відзначатися винятковою реакцією, проявленою через роздратування, невдоволеність або агресію;

– виникнення відчуття вини: можливе виникнення відчуття вини за розлучення батьків, навіть якщо це не є їхньою винною;

6. підлітковий вік (13-18 років):

- індивідуалізація: підлітки можуть намагатися проявити індивідуальність та незалежність від сім'ї, як реакцію на розлучення;
- пошук підтримки у рівній мірі від обох батьків: діти, які виростають можуть виражати бажання отримати підтримку та увагу від обох батьків, щоб відчувати себе стабільно.

Дефіцит чоловічого впливу в розлучених сім'ях може проявлятися в різних аспектах, впливаючи на емоційний, соціальний розвиток дітей. До деяких з можливих проявів цього дефіциту можна віднести:

7. відсутність чоловічого ролевого моделювання: діти можуть відчувати відсутність чоловічого образу, який би служив їм ролевим прикладом. це може впливати на їхню розуміння чоловічої ідентичності та навичок, пов'язаних із статевою роллю;

8. втрата підтримки: відсутність активної участі батька може призводити до втрати підтримки, ніжності та фізичного контакту, які зазвичай надає батьківська фігура;

9. навчання життєвих навичок: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на можливість дітей отримати практичні навички та поради, які часто асоціюються з чоловічою роллю, такі як ремонт, автомобільна техніка тощо;

10. відсутність чоловічої психологічної підтримки: дітям може бракувати чоловічої психологічної підтримки та консультації, яка може бути важливою для їхнього емоційного розвитку та вирішення проблем;

11. складнощі у взаєминах з одностатевими однолітками: дефіцит чоловічого впливу може вплинути на взаємини дітей з одностатевими однолітками та спричинити труднощі в соціальній адаптації;

12. потенційний вплив на академічний успіх: деякі дослідження вказують на те, що дефіцит чоловічого впливу може бути пов'язаний з певними складнощами в академічному успіху дітей.

В неповній сім'ї, де самотня мати виховує дітей, вона може мати більш виражену установку на виховання, порівняно з матір'ю у повній сім'ї. Це може

бути особливо очевидним у розлучених сім'ях, де мати зазвичай бере на себе велику частину виховання та підтримки дітей. Можна назвати декілька ключових аспектів, які можуть визначати цю ситуацію:

- більше відповідальності для матері: самотній матері доводиться нести більше відповідальності за різні аспекти виховання та побутового управління сім'єю. вона може бути змушена приймати більше рішень самостійно та брати на себе більше завдань;

- емоційна насиченість відносин: оскільки мати в неповній сім'ї є основним джерелом емоційної підтримки для дітей, вона може стати більш емоційно насиченою в спілкуванні з дітьми. вона може намагатися компенсувати відсутність іншого батька емоційною близькістю та розумінням;

- силове здебільшого регулювання поведінки: самотні матері можуть вживати силове регулювання поведінки, оскільки вони є основними авторитетами в сім'ї. це може включати необхідність приймати суворі рішення та встановлювати межі для дітей, щоб забезпечити ефективне функціонування родини;

- більше уваги до індивідуальних потреб дітей: у сім'ях розлучених подружжя мати може звертати більше уваги до індивідуальних потреб кожної дитини, враховуючи їхні емоційні стани та адаптуючи виховання під їхні потреби.

- підвищена емоційна вразливість: самотні матері можуть бути більш емоційно вразливими через велику відповідальність та навантаження. вони можуть відчувати підвищений рівень стресу та турботи, що може відобразитися на їхній емоційній насиченості.

Ці аспекти можуть формувати більш емоційно насичені відносини в неповній розлученій сім'ї, адаптуючи виховання та взаємодію матері з дітьми під нові умови.

4. В емпіричному дослідженні продіагностовано підлітків із повних та неповних сімей.

Було використано наступні методи:

1. Тестування (для діагностики характеру дитячо-батьківських відносин та виразності негативних особистісно-емоційних особливостей дітей розлучених батьків та дітей з повних сімей).

2. Методи математико-статистичної обробки даних, а саме частотний аналіз, кореляційний (критерій Спірмена) та порівняльний (критерій U Манна-Уїтні) аналізи.

У межах тестування застосовувалися такі методики:

1. Тест «Емоційне ставлення до сім'ї»;

2. Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО)

3. Опитувальник «Підлітки про батьків»;

4. Методика "Незавершені пропозиції";

5. "Психологічна автобіографія".

Опис методик дослідження

Тест «Діагностика емоційних відносин у сім'ї»

Ця методика спрямовано визначення позиції дитини стосовно сім'ї. Тест дозволяє якісно та кількісно оцінити почуття, які дитина відчуває до членів своєї сім'ї і як вона сприймає їхнє ставлення до себе.

Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості (СБОО).

Дана методика дозволяє отримати додаткові дані для оцінки різних аспектів психічного стану та уточнення основних характеристик особистості випробуваного.

Опитувальник «Підлітки про батьків».

Методика вивчає установки, поведінку та методи виховання батьків так, як їх бачать діти у підлітковому віці. Методика включає п'ять шкал: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність і непослідовність.

Методика «незавершені пропозиції» є проективною особистісною методикою. Тест спрямований на діагностику ставлення дитини до батьків,

братів, сестер, а також на виявлення цілей, цінностей, конфліктів та значних переживань. методика складається з 60 незавершених речень.

«Психологічна автобіографія» – це експресивна проектна методика дослідження переживань, що з найбільш значущими сферами життя. Методика дозволяє виявити особливості сприйняття значних життєвих ситуацій: найважливіших подій у житті.

2. Методика діагностики дитячо-батьківських відносин за допомогою опитувальника «Підлітки про батьків»

Виходячи з наведених результатів у сім'ях, де батьки у розлученні, можна виділити наступне: за оцінкою більшості підлітків, які виховуються в розлучених сім'ях, з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість та непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка.

У повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність, батьки схильні демонструвати позитивний інтерес. Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

Таким чином, діагностика батьківського ставлення до підлітків за показниками автономності, директивності, непослідовності, ворожості та позитивного інтересу показала, що в неповних сім'ях спостерігається переважання високих рівнів за характеристиками, що сприяють формуванню у підлітка особистісної тривожності, на відміну від повних сімей, де виявлено картина взаємин.

Діагностика відносин підлітка за допомогою методики «незакінчені пропозиції». У вибірці дітей розлучених батьків з усіх видів відносин переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу респондентів за вищим і

низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин.

У підлітків з повних сімей також з усіх чинників переважає середній рівень. Але, на відміну іншої групи респондентів, спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

Діагностика за методикою «Емоційне ставлення до сім'ї». Більшість підлітків з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні і ворожі почуття – до батька. Більшість підлітків із повних сімей схильна виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері.

Діагностика особистісно-емоційних особливостей за допомогою методики СБОУ . За результатами діагностики особистісно-емоційних особливостей на вибірці підлітків, які виховуються у неповних сім'ях, були отримані такі дані, а саме: високий рівень афективності демонструють 35% випробуваних (7 осіб), середній – 45% (9 підлітків), низький – 20% (4); високий рівень ригідності виявлено у 8 випробуваних (40%), середній – у 8 (40%), низький – у 4 (20%); високий рівень дезадаптивності спостерігається у 5 осіб (25%), середній – у 15 (15%), не виявлено низького. У групі підлітків з неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма виділеними чинникам. Але спостерігається перевага у бік високих значень.

Діагностика особистісно-емоційних особливостей та характеру дитячо-батьківських відносин у підлітків із повних та неповних сімей показала:

1. У неповних сім'ях з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість і непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка. У повних сім'ях спостерігається сприятливіша картина щодо батьківського ставлення до підлітка. З боку матері найяскравіше проявляється така батьківська установка, як автономність, батьки схильні демонструвати позитивний інтерес.

Найменше серед матерів виражена ворожість та директивність, серед батьків – автономність.

2. Діагностика відносин показала, що у вибірці підлітків з неповних сімей за всіма видами відносин (ставлення до себе, життя та значимих інших; ставлення до чоловіків та сексу; ставлення до сім'ї та роботи; ставлення до жінок) переважає середній рівень. Але з аналізу розподілу респондентів за високим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин. У підлітків із повних сімей також за всіма факторами переважає середній рівень. Але, на відміну другої групи респондентів спостерігається перевага у бік позитивного полюса, що свідчить про позитивне ставлення.

3. Підлітки з неповних сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні та ворожі почуття – до батька. Підлітки з повних сімей схильні виявляти високий рівень всіх видів почуттів стосовно матері.

Підлітки з неповних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері, сильні позитивні почуття – з боку матері, братів і сестер, слабкі негативні та ворожі почуття – з боку батька. Підлітки ж із повних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері та батька, сильні позитивні почуття – з боку батька, слабкі негативні почуття – з боку матері та інших родичів, ворожі почуття – з боку матері.

4. Більшість підлітків оцінюють рівень своїх емоційних переживань радісних та сумних подій у минулому, у теперішньому та майбутньому як середній. Найсильніше вони переживають сумні події у сьогоденні та настання сумних подій у майбутньому. Найменше емоційне навантаження несуть радісні події у минулому. У підлітків із повних сімей з усіх видів подій, крім майбутніх радісних подій, переважає середній рівень емоційних переживань. Найбільші емоційні переживання викликають майбутні радісні події. Найменше емоційне навантаження несуть сумні події у минулому та сумні події у теперішньому.

У групі підлітків із неповних сімей переважають середні рівні виразності за всіма факторами, що характеризують особистісно-емоційні особливості (афективність, ригідність та дезадаптивність). Але спостерігається перевага у бік високих значень. У групі підлітків, що виховуються у повних сім'ях, також переважає середній рівень виразності всіх факторів, але спостерігається перевага у бік низьких значень.

Проведення кореляційного аналізу на вибірці підлітків з неповних сімей з метою встановлення існування взаємозв'язків між особистісно-емоційними особливостями та показниками батьківського відношення дозволило встановити, що подібний взаємозв'язок є і полягає в наступному: чим сприятливішим для підлітка є характер батьківського ставлення до нього, тим благополучнішими і позитивнішими будуть його особистісно-емоційні особливості.

Проведення кореляційного аналізу, спрямованого на визначення того, чи існує взаємозв'язок між особистісно-емоційними особливостями та характером батьківського відношення, на вибірці підлітків із повних сімей також підтвердило наявність даного взаємозв'язку, що дозволяє стверджувати, що характер батьківських відносин до підлітка є одним із них. факторів формування та прояви негативних емоційно-особистісних особливостей.

За результатами цього дослідження було виділено такі особливості підлітків, які виховуються у неповних сім'ях (фактор – розлучення батьків):

1. За оцінкою більшості підлітків, які виховуються у розлучених сім'ях, з боку батьків спостерігається висока вираженість таких показників батьківського відношення, як директивність з боку матері, ворожість та непослідовність з боку батька. Найменше проявляється непослідовність з боку матері. Також слід зазначити, що це тенденції є чинником формування особистісної тривожності в підлітка.

2. Відносини підлітків з неповних сімей (ставлення до себе, життя та значимих інших, ставлення до жінок, ставлення до чоловіків та сексу, ставлення до сім'ї та роботи) характеризуються переважанням середнього

рівня виразності. Але з аналізу розподілу респондентів за високим і низьким рівнями, відповідним позитивному і негативному відношенню, видно, що спостерігається перевага у бік негативних відносин.

3. Підлітки із розлучених сімей виявляють ніжні почуття до матері, братів і сестер, сильні позитивні почуття – до матері, слабкі негативні та ворожі почуття – до батька. Найменше підлітки відчують ніжні почуття до батька, сильні позитивні почуття до батька, слабкі негативні почуття до матері.

4. Підлітки з неповних сімей переважно отримують ніжні почуття з боку матері, сильні позитивні почуття – з боку матері, братів і сестер, слабкі негативні та ворожі почуття – з боку батька. Найменше підлітки отримують ніжні та позитивні почуття з боку батька.

5. У порівнянні з підлітками з повних сімей, підлітки, які виховуються в неповних сім'ях, мають виражену ригідність і дезадаптивність, досить негативно ставляться до сім'ї як соціального інституту, а також до сексуальних відносин, колег по роботі (навчання). Такі підлітки сильно переживають сумні події, які емоції щодо радісних подій недостатньо яскраві. У їхніх сім'ях матері схильні виявляти директивність та недостатньо цікавляться своїми дітьми. Але незважаючи на це, підлітки з неповних сімей відчують ніжніші почуття до матері, ніж до батька, по відношенню до якого схильні демонструвати виражені негативні і навіть ворожі почуття.

6. Метою програми є підтримка психологічного та емоційного благополуччя дітей, які переживають розлучення батьків. Програма спрямована на створення сприятливого середовища для їх розвитку, забезпечення ефективної комунікації з обома батьками, та надання необхідних ресурсів для підтримки їхнього адаптації.

Принципи програми: індивідуалізація:

– програма повинна враховувати індивідуальні потреби та особливості кожної дитини, враховуючи їх вік, стать, характер та емоційні потреби;

– участь обох батьків: програма сприяє активній участі обох батьків у процесі виховання та надає ресурси для спільного вирішення питань виховання дітей;

– комунікація та співпраця: сприяння встановленню ефективної комунікації між батьками для спільного вирішення питань, пов'язаних із здоров'ям та розвитком дитини;

– емоційна підтримка: програма має забезпечувати емоційну підтримку для дітей, допомагаючи їм виражати свої почуття та адаптуватися до нових умов;

– сприяння адаптації: програма повинна надавати інструменти та навички для успішної адаптації дітей до нового життя, де їхні батьки розлучені.

Критерії ефективності програми:

1. покращення емоційного стану:

– спостереження за покращенням емоційного стану дітей, виявлення зменшення рівня стресу та збільшення позитивних виявів емоцій.

2. зниження конфліктів:

– зменшення частоти та інтенсивності конфліктів між батьками та їхньою участю у програмі.

3. покращення відносин між батьками та дітьми:

– виявлення поліпшень у відносинах між батьками та дітьми, підвищення рівня довіри та взаєморозуміння.

4. адаптація та успішність в навчанні:

– спостереження за збільшенням рівня адаптації дітей до змін в їхньому житті та поліпшенням їхньої успішності в навчанні.

5. участь батьків:

– забезпечення участі обох батьків у програмі та їхньої згоди з її принципами та цілями.

- виявлення активної участі обох батьків у програмі та в подіях, пов'язаних із життям дітей;
- збільшення рівня згоди між батьками щодо принципів та цілей програми.
- зменшення впливу розлучення на дітей: виявлення зменшення впливу розлучення на психологічне та емоційне здоров'я дітей.

Ці критерії та принципи допомагають забезпечити ефективність програми для дітей, батьки яких розлучилися, та враховувати їхні унікальні потреби та ситуацію.

7. Елементи програми для дітей, батьки яких розлучилися, мають за мету створення сприятливого середовища для їх психологічного і емоційного розвитку, а також сприяння ефективній комунікації між батьками та покращенню взаємин всередині родини. Ось детальний опис кожного елемента:

- групові та індивідуальні консультації: надання можливості дітям отримати як групові, так і індивідуальні консультації від психологів та консультантів. групові сесії можуть включати спільні заняття для дітей, які переживають подібні ситуації;

Мета: допомогти дітям зрозуміти та ефективно виражати свої емоції, а також розвивати навички спілкування та взаємодії.

- психологічні ігри та творчі заняття: організація різноманітних творчих та розважальних заходів, таких як ігри, малювання, театральні постановки. це допомагає дітям виражати свої почуття та сприяє їхньому емоційному вираженню.

Мета: забезпечення позитивного розвитку та розваг для дітей, сприяння творчості та зближенню у групі.

- групові тренінги для батьків: організація тренінгів для батьків з питань ефективної комунікації, розуміння потреб дитини під час розлучення, адаптації та підтримки їхнього психологічного здоров'я.

Мета: збільшення батьківської компетентності та покращення спілкування між батьками для підтримки дітей.

– планування спільних подій для сім'ї: сприяння організації спільних подій для батьків та дітей, таких як сімейні вечори, поїздки та святкові події, що сприяють зміцненню зв'язків в родині.

Мета: створення можливостей для позитивних взаємодій та спільних спогадів, покращення відносин всередині сім'ї.

медіація та конфліктологічна підтримка: забезпечення медіації та конфліктологічної підтримки для вирішення конфліктних ситуацій між батьками та сприяння конструктивній взаємодії;

Мета: зменшення рівня конфліктів між батьками та створення сприятливого середовища для дітей.

– індивідуальні підходи до кожної дитини: розробка індивідуальних планів підтримки та розвитку для кожної дитини, враховуючи її унікальні потреби та особливості.

Мета: забезпечення персоналізованої допомоги для кожної дитини, спрямованої на її конкретний розвиток та підтримку.

– постійне відстеження та оцінка прогресу: ведення систематичного моніторингу та оцінка прогресу дітей та родин для адаптації програми до їхніх потреб та ситуацій.

Мета: постійне вдосконалення програми з урахуванням змін в потребах та ситуаціях родин.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Архипова С.П. Основи андрагогіки. Черкаси, 2004. 118 с.
2. Байер О. М. Психічна саморегуляція старших дошкільників / О. М. Байер // Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 7. С. 70–73.
3. Беляєва О. Поговоримо про дитя після розлучення батьків. Психолог, 2016. № 14. С. 16-19.
4. Бондарчук О.Й. Психологія сім'ї. Харків : Вид-во НУА, 2016. 386 с.
5. Боришевський М. Й. Вплив сімейної взаємодії на формування конативного компоненту особистості / М. Й. Боришевський, М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : [зб. наук. пр.]. К., 2001. Т. 1. С. 230–235.
6. Брагіна Н. В. Вплив сім'ї на формування життєвого шляху особистості / Н. В. Брагіна // Наукові записки Інституту ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: Главник, 2005. Вип. 26. Т. 1. С. 149–154
7. Варга В.С., Маркович А. М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини// Науковий вісник Мукачівського державного університету Гуманітарні і суспільні науки. Журнал наукових праць. 2015. №18(13). С. 96-102
8. Власова Н. В. Аналіз соціально-психологічних особливостей взаємин батьків і дітей юнацького віку / Н. В. Власова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XI. Ч. 3. К., 2009. С. 78–89.
9. Власова Н. В. Особливості батьківсько-юнацьких взаємин у сім'ї та їх вплив на формування уявлень про себе у юнаків та дівчат / Н. В. Власова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. X. Ч. 2. К., 2008. С. 76–82.

10. Вовчик-Блакитна О. О. Емоційний компонент комунікації в сім'ї у призмі психологічного консультування / О. О. Вовчик-Блакитна, Т. С. Гурлева // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2003. Вип. 2 С. 99–106
11. Вовчик-Блакитна О.О. Сім'я як середовище розвитку дитини //Актуальні проблеми психології. 2017. № 36 Т.7 С.103-112
12. Головнева І. В. Психологія сімейних відносин [навч. посіб. для студ.] Харків : Вид-во НУА, 2016. 76 с.
13. Горещька О.В. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» Бердянськ : Ткачук О.В., 2015. 156 с.
14. Двіжона О.В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка. О. В. Двіжона, Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2017. Вип. 12. Ч.1. С. 116-120.
15. Демидюк Н. П. Близькість як феномен самодефіренціації: вітчизняна специфіка / Н. П. Демидюк // Актуальні проблеми психології. Том 3. Консультативна психологія та психотерапія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Вип. 6. С. 168–179.
16. Докукіна О.М. Виховна діяльність батьків Початкова школа / О.М. Докукіна 1995. №1. С. 53-56.
17. Долженко В. В. Особливості становлення рефлексії в підлітковому віці / В. В. Долженко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Т. XI. Ч. 6. К., С. 145–153.
18. Дунаєва М. І. Вплив моделей внутрішньосімейних відносин на особистість підлітка / М. І. Дунаєва // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: «Логос», 2007. Т. 7. Вип. 13. С. 227–231.

19. Заміщак М. Молодший шкільний вік як важливий етап становлення моральної самооцінки Психологія особистості, 2011. № 1(2). С. 254-260
20. Зверєва І.Д. Основи батьківської компетентності. Київ. : Науковий світ, 2006. 156 с.
21. Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2014. №1. С.21-31
22. Каськов І., Хуртенко О. Психологічний феномен тривожних переживань молодших школярів із неповної сім'ї. Вісник Національного університету оборони України. 2019. № 3 (53). С. 77 – 83.
23. Кличковський С. О. Теоретико-методологічний аналіз поняття «соціально-психологічний клімат» / С. О. Кличковський // Український психологічний журнал / гол.ред. І. В. Данилюк; КНУ імені Тараса Шевченка. К.: Міленіум. 2017. №2 (4). С. 47–57
24. Ковальчук О.В. Психолого-педагогічні особливості розвитку молодшого школяра як об'єкта формування гуманістичних цінностей Вісник НПУ імені М.П. Драгоманова. 2014. № 11. С.97-103
25. Ковальчук Л. Вплив структурної неповноти сім'ї на розвиток і поведінку особи Родинні взаємини і проблеми виховання дітей, 1995. С.11-14
26. Ковальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини / І. М. Ковальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2006.Т. VIII. Вип. 1. С. 171–176.
27. Кондратьєва І.П. Соціально-психологічні аспекти подружніх відносин у період кризи молодшої сім'ї// Габітус. 2021. Випуск 23. С. 203-207
28. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: Навч. пос. Част. II. Тернопіль, 2015. 696 с.
29. Кучеренко Є. В., Фалінська Т. О. Розлучення як проблема в психології сім'ї // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції

«Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики» (28 квітня 2017 р.). С. 62-64

30. Лакуста Т.Д. Причини появи неповних сімей в сучасному суспільстві. Науковий вісник ужгородського національного університету, 2011. № 22. С.88- 90.

31. Леонова І. М. Головні підходи до аналізу проблеми батьківського ставлення / І. М. Леонова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: ДП «Інформаційно-аналітично агентство», 2009. Т. X. Вип. 15. С. 286–296.

32. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.

33. Максимова Н.Ю. Розлучення батьків як фактор девіантної поведінки дітей //Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 13. С. 97-105

34. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник / О.М. Максимович, В.Г. Постовий. К.: Держсоцслужба, 2005. 189 с

35. Маннапова К. Р. Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності підлітків Вісник харківського національного університету. Серія «психологія». 2011. №959. С.105-108

36. Мірза О. В. Діагностика батьківського ставлення з точки зору теорії прив'язаності / О. В. Мірза // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Т. XI. Ч. 4. С. 259–267.

37. Мітчелл Дж. Психоаналіз і фемінізм: радикальне переосмислення психоаналізу Фрейда / Дж. Мітчелл. Львів: Астролябія, 2004. 480 с.

38. Москальова А. С. Вплив особливостей сімейного виховання на формування психологічної культури дівчат-підлітків / А. С. Москальова // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. К.: Главник, 2005. Вип. 26. Т. 3. С. 163–168.
39. Овод Ю.В., Венцеславська Т.І. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб» // Габітус. 2021. Випуск 21. С. 262 – 267.
40. Олексюк Н. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку // Людинознавчі студії. Педагогіка. 2014. №29. С. 125- 134.
41. Оліфірович Н.І., Зінкевич-Куземкіна Т.А., Велента Т.Ф. Психологія сімейних криз. Київ : Мова. 2006. 360 с
42. Помиткіна Л. В. Психологія сім'ї. Харків, 2010. 270 с.
43. Психологічні особливості ефективності виховних технологій. Монографія / [за ред. М. Савчина]. Дрогобич: «Коло», 2005. 184 с.
44. Пустовалов І.В. Психологічні особливості осмисленості життя дітей підліткового віку в сім'ях повторного шлюбу. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 29.
45. Радзівіл К. Відчуження дитиною одного з батьків як психологічний феномен: науково-теоретичне обґрунтування // Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 11. С. 167–172
46. Рогальська І.О., Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : методичний посібник. Вінниця : ФОП, 2016. 234 с.
47. Руденко І. М. Роль батьків у психосоціальному розвитку дитини до розлучення Вісник НТУУ «КПІ». 2007. № 1(19). С. 88–91
48. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис... к. псих. н. 22 с.
49. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. Київ, 2016. 265 с.

50. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Монографія / М. В. Савчин. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
51. Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. К.: Академвидав, 2015. 192 с
52. Семенова Н., Репницька Д. Формування здорової особистості дитини молодшого шкільного віку у процесі взаємодії школи і сім'ї Спеціальна педагогіка та соціальна робота. 2016. №2 (303) С.117-124
53. Свідерська Г. М. Психологічні особливості переживання молодшими школярами розлучення батьків // Science Review. 2017. №7 С. 50-54
54. Сірик І. Особливості психічного розвитку дитини, яка виховувалась в неповній сім'ї та інтернаті Вісник інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, Педагогіка, Психологія, 2014. №32. С. 152-158.
55. Смахов В.А. Досвід психологічної діагностики і корекції конфліктного спілкування в сім'ї . Питання психології. 2016. №4. С. 83-92.
56. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.
57. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї. Кременчук, 2015. 136 с.
58. Суятинова К. Є. Формування особистості дитини дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського, 2014. № 1(45). С. 131-135.
59. Суятинова К. Є. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, 2013. № 47. С.194-199
60. Титаренко Т. М. Життєвий шлях особистості / Тетяна Михайлівна Титаренко // Основи практичної психології / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. К.: Либідь, 2003. С. 136-155.
61. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї [Текст] / І.М. Трубавіна. К.: ДЦССМ,2003. С.68

62. Ушакова І.М. Вікова психологія: курс лекцій / І.М. Ушакова. – Х.: НУЦЗУ, 2016. 123 с.
63. Фальова, О.. Особливості взаємозв'язку психологічного клімату та розподілу ролей у сім'ї. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології. 2021. №53. С. 258–283.
64. Філоненко Л. А. Соціально-психологічні засади деструктивного розвитку особистості підлітка / Л. А. Філоненко // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2006. Вип. 25. С. 462–477.
65. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів / Г. Хоменко // Психолог. 2009. № 35. С.17- 23.
66. Хоменко Л., Сидорчук Л. Розлучення як соціально-психологічна проблема // Modern engineering and innovative technologies. 2023. Issue 25 / Part 5. С. 154-158
67. Шукалова О. С. Роль сімейного виховання в особистісному розвитку дитини Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. №9(2). С.380-389
68. Шахрай В.М. Формування соціальної компетентності особистості як умови її якісної взаємодії з суспільством Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. 2012.– № 7 (242). – С. 53-59.
69. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні особливості конфліктів у системі родинних відносин «батьки-діти» / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство»,– Т. Х: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2013. Вип. 25. С. 540–548. 325.
70. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні механізми соціалізації дитини під впливом батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12 : Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. № 45 (69). С. 126–133.

71. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості / О. М. Чанцева-Коваленко // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. С. 620–624.

72. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківська любов та її роль у формуванні особистості дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». – К. : ДП «Інформаційноаналітичне агентство», 2015. Ч. 2. С. 141–144.

73. Чанцева-Коваленко О. М. Структурно-динамічна модель особистісного розвитку дитини у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 10 лют. 2016 р. : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару / за ред. Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. С. 112–115.

74. Чанцева-Коваленко О. М. Дослідження впливу складу родини на особистість дитини / О. М. Чанцева-Коваленко // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квіт. 2015 р. : матеріали УІІ міжнар. наук.-практ. конф. / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 134–137.

75. Чанцева-Коваленко О. М. Особливості теоретико-методологічного інструментарію дослідження особистісного розвитку дитини під впливом стосунків батьків / О. М. Чанцева-Коваленко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 31. 672 с.

76. Чанцева-Коваленко О. М. Вебінари як сучасна платформа для надання психологічної допомоги батькам / О. М. Чанцева-Коваленко // Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали I наук.-метод. конф., (Шостка, 28 квіт. 2015 р.). Суми : Сумський держ. ун-т, 2015. С. 194–196.

77. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї»). Збірник наукових праць Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2018. Т. X. Ч. 2. С. 506-512.

78. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворений внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. 2017. Вип. 14 (38). С. 108-111.

79. Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. IX. Ч. 6. К., 2007. С. 464–472.

80. Яблонська Т. М. Порушення сімейної взаємодії та його вплив на дитину / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2003. Т. У, ч. 5. С. 341–344.

81. Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї /Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. К., 2007. Т. IX, ч. 6. С. 464–472.

82. Яценко Т. С. Функціонально-структурні особливості цілісного феномену психіки / Т. С. Яценко // Загальна психологія: [хрестоматія; навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів; упоряд. О. В. Скрипченко]. Київ: Каравела, 2007. С. 39–62.